

СУЧАСНІСТЬ

ЛЮТИЙ 1969 • Ч. 2 (98)

НЕДРУКОВАНІ ПОЕЗІЇ ЄВГЕНА
МАЛАНЮКА

ЮРІЙ ШЕВЕЛЬОВ — МОВОЗНА-
ВЕЦЬ І КРИТИК

ДОКУМЕНТАЦІЯ З УКРАЇНИ

С. ОЛІЙНИК ПРО БОРТЬБУ
УКРАЇНИ НА ТЛІ ВИЗВОЛЬНИХ
РУХІВ У СВІТІ

«SUČASNIST» — FEBRUAR 1969
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III

АНТОЛОГІЯ МОЛОДОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ П. Н.

**ШІСТДЕСЯТ ПОЕТИВ
ШІСТДЕСЯТИХ РОКІВ**

Упорядкування, вступна стаття і довідки
Богдана Кравцева

У книзі — також біографічні дані та короткі творчі силюети окремих поетів. Видання має XXIV + 300 сторінок.

Ціна: в м'якій оправі — 3,50 дол., в твердій оправі — 5,— дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

Замовлення просимо адресувати до:

„Prolog”, Assn. Inc.
875 West End Ave. Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025 — U. S. A.

або до видавництва журналу «Сучасність».

«Суспільно-політична бібліотека», ч. 18, вид-ва ПРОЛОГ

Іван Майстренко

СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

Зміст першої частини: Передісторія КПУ; Дискусія між Леніном і Юркевичем; Відірваність КП(б)У від українських мас і її розклад; Самостійницькі течії в українському комунізмі.

Книжка має 100 стор. Ціна — 1,50 дол., або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» і «Сучасність».

Поль Кльодель

БЛАГОВІЩЕННЯ МАРІЇ

у перекладі Віри Вовк

Ціна книжки, що має 94 стор., — 2,— дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

Замовлення просимо надсилати до нашого видавництва або на адреси наших представників.

СУЧАСНІСТЬ



Люба Генуш

Гравюра, 17,3 × 12,6 см.

(Із збірки галерії «Ми і світ», Торонто)

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛЮТИЙ 1969 · Ч. 2 (98)
РІК ВИДАННЯ ДЕВ'ЯТИЙ
МЮНХЕН

ВИДАВНИЦТВО

Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

РЕДАКЦІЯ

Богдан Бойчук,
Вольфрам Бургардт (головний редактор),
Богдан Кравців,
Мирослав Прокоп,
Роман Рахманний,
Богдан Рубчак,
Володимир П. Стахів.

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Передруки та переклади з журналу «Сучасність» дозволені тільки за виразним поданням джерела.

АДРЕСА ВИДАВНИЦТВА Й АДМІНІСТРАЦІЇ —
див. нижче, HERAUSGEBER

* * *

Gemäß dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

HERAUSGEBER

Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V.,
8 München 2,
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67),
Bundesrepublik Deutschland

GESCHAFTSFÜHRER

Roman Tymkewycz.

DRUCK

«Logos» GmbH, Buchdruckerei und Verlag,
8 München 19,
Bothmerstraße 14,
Bundesrepublik Deutschland.

Парастас

Евген Маланюк

БЕЗ ПРИСВЯТИ

I

Пустиня. Пустеля. Юдея.
Все спечено сонцем ненатлим. —
Гадюкою в'ється «ідея»,
І череп наїжує патли,
І череп затискує мозок,
Що висох на попіл відвідку.
... І в скрючених пальцях — погроза
Природі, буттю, Чоловіку.

II

Ні зела, ні потічка, ні леготу,
Ні шматка родючої блакиті.
Тільки зуби, скришені від скреготу,
Тільки скелі, зубом часу риті.
— Ні, хай буду чорним ротом чорної
Виклятої, але — Батьківщини.
Хай неораної, але завжди орної,
Хай в вінку кривавої тернини!

16. XI. 1965

(Над віршами О. Мандельштама)

III

Механіка. Матерія. «Ліміти».
Кошерна мудрість, куца і нудна,
І порох книг, і спопелілі міти,
І мул їдкий болотяного дна.

Ніколи — простір, і понгійський вітер,
 І запах верб, і ніч Велико-Дня,
 І вічність неба. І порив летіти
 В святу блакить, в блакитний грім огня!

25. X. 1965

*(Bože, kto cię nie widział w Ukrainy błękitnych
 polach! — Ю. Словацький)*

* * *

Z.

Куйовдить вітер стрібний струм осик,
 І полохливе листя щось лепече,
 Мов немовля настрашене...

І зник

Ворожий світ.

... Твої рожеві плечі
 Ростуть над плесом теплої ріки —
 Живий кораль, тропічна анемона,
 Гарячий пблос повної руки,
 Жемчужна мушля випуклого лона.

І ще, і ще... Та як тепер шукати
 Тих барв, секунд нестримане стаккато.

27. V. 1964

ЕЛЕГІЯ

... мисляча тростина...

Б. Паскаль

Ще листя жде і листопад — зелений,
 І тускле сонце майже гріє. Лиш
 Якась тонка їмла лягла на клени,
 На даль, на запорошений спориш

І на чуже містечко. Дивна тиша
 У стомленій природі. І душа
 От-от засне. Бо й вітер не колише
 Сухих тростин крихкого комиша.

Що ж можеш ти, надломана тростино?
 Десь бурі сплять за обрієм політь.
 Там Альпи. За Дунаєм — хата сина.
 Там ходить внук — вивчає плоть землі.

І кожен день нова для нього книга,
І всесвіту сягає кожна мить . . .

Ти ж знов один. Твоя скінчилась книга.
Вже вечір. Ніч надходить мовчки. Цить . . .

26—27. X. 1967

* * *

Дивуєшся, чому не йде
Апостол . . .

Т. Ш. (5. XI. 1860)

І ранками на панщину йдучи,
І вечорами, як згасають будні,
Міркуєш над причиною причин,
Вдивляєшся в незбагнене майбутнє —

І серце губить свій ритмічний лад,
І мозок вижирає м'язи тіла:
Нещадний їх чува дуумвірат
Щоб, виминаючи приваби між загляд,
Оце життя без спалаху зітліло.

. . . Й коли усе засне в немилім домі,
Спливе намул закінченого дня,
Безсонна засміється підсвідомість
І нагадає той Закон Огня,
Що про нього заповідав Відомий:
— «А коли ні, то проклинать
І світ запалити!»

13. IV. 1964

НАД ЗШИТКОМ

Не календарний . . .
А. Ахматова

І

Ось перелистуєш і бачиш — числа марні.
А, все ж, були в них весни, ночі, дні,
В яких пливли хвилини легендарні.
Як врятувать їх? Як сховать на дні?

Тим більш, що в них назавше йшли упарі
 Розсудок з серцем, мисль і почуття.
 ... А листя днів — лише сухий гербарій,
 Книговість календарного життя.

II

Й питаю марно: чи не витнеться
 Ножем зрадливої судьби
 Цю сатанинську нісенітницю
 З страшної біблії доби?

А, може, ще раз все повториться
 І все почнеться спочатку?
 Аджеж історія не змориться.
 О, навіть зараз. В ніч таку.

24. II. 1964

ТРИДЦЯТЬ П'ЯТЬ ЛІТ

Пам'яті Дружини

Якась невиразна імла на небі.
 І холод. І сонце. І буде дощ.
 Така ця порожня весна без Тебе,
 Така безпритульна у черзі прощ.

Що було? Зупинки якісь, полустанки,
 Клунки і валізки. Чекання: коли
 Десь виникне потяг з безсонного ранку,
 З безсоняшної чужинецької мли.

І знов повезе. Заговорять колеса
 Знайомою мовою — в риму і в лад.

... Десь Висла, Синюха, і скелі, і плеса,
 Та пізно, о пізно вертатись назад.

12. IV. 1935

I

Та й дивна ж ти, така зелена осінь
Над зимним кобальтом Онтаріо!

Твій час

Минув давно, а ти триваєш досі
І не скоряєшся, хоч племінь літа згас,
Хоч вітер низовий ось казиться й яриться
Чужу пишноту шат зірвати й оголить
Кістяк безсилих віт. Злетяться чорні птиці.
Й не вистане тобі часу позолотить
Твій похоронний стрій: ту мантію багряню
Й мереживо тунік . . .

Мороз махне мечем

І все скінчиться враз. Без савану туману
Тебе покрие сніг. І вітер посіче.

11. XI. 1959

Канада

II

Без візантійських шат, без ліпоти пишнот,
Без бірюзи і золота — старчиха —
Ця осінь підійшла.

Останній поворот

І далечінь дихне гниттям біди і лиха.

Заступить шлях стіна загулої імли
Нескроплених дощів, незнаного майбуття.
. . . Й труди десятиліть невже ж лише вели
До мертвого вузла старого перепуття?

16. XI. 1959

СПОГАД

І все частіш пригадується синь
Херсонщини, дитинства краєвиди,
Стихія степу, соняшна Синюха,
Граніти скель і вітер верховий.

Він плинув важко, впертий і безмірний,
Мов хвилі, гнав важкоколосий лан
Й тоді ставала майже намацальна

Тарасова метафора могутня
Про «вітру неокраєне крило».

... І все частіш в мої безсонні ночі
Млин Низькодуба глухо двиготить,
Де гребля річку стримує струмками.
А в кінці греблі, зовсім як в тій пісні
(Там саме, де спинялися підводи),
Старезні верби гнутья і шумлять.

Синюха ж, по-осінньому сталева,
Широка, повновода і прудка
Пливе маестатично-величава,
Немов Дніпро.

І день, хоч неосляйний,
Та й не сумний, а, якось — так, буденний,
Звичайний і тверезо-працьовитий.

І, може, вдома мама хліб пече
З пахучої смачної арнаутки,
Що, все ж, занадто скоро він черствів
І був не сірий, а — гнідий.

В неділю ж
З'являлись ярмаркові калачі,
Бабуня з хустки вигортала пряник:
Козак — висока шапка, руки вбоки.
І ілося його з жалем, поволі,
Відкушуючи за шматком шматок...

13. II. 1964
(За проектом)

* * *

Рішали не години, не хвилини,
Рішила мить, яку зловило Зло.
Так розчახнулось дерево родини
Й дикірієм скаліченим зросло.

Прости. Не знаю, чи простити можна,
Але прости: Ти зможеш там. Не тут,
У царстві Зла, де навіть твердь — порожня,
Де й смерть тремтить під тягарем покут.

4. XI. 1963
(Друга річниця смерти)

Будівлі дні ніхто не вирішив.
 В очах від Вавилону — чорно.
 На каторзі жорстоких віршів
 Так тяжко душить слово-жорно.

Все рідше злет. Мотор задиханий,
 А нерви тріпотять, як троси,
 І, коли серце раптом стихне,
 Нас зрадять крила альбатроса,

І не відчуємо, що страчене
 Життя, від творчости криваве,
 Що нам призначена двозначна,
 Як поцілунок Юди, — слава.

1933

ПАРАСТАС

I

Проростає коріння труну —
 Проростає труна корінням.
 Сніг розтопиться,
 Проліски зійдуть,
 Потім — трави.

А в травні,
 В травні завітнуть віти
 І Ти знов будеш
 — повів вітру,
 — віддих землі,
 — пісня блакиті,
 Як була завжди,
 Як була все своє життя.

II

А тепер сніг спадає посмертним квіттям,
 Сніг лягає Твоїм покривалом.
 І лежить нерухомо.
 Недалеко — церковця, хрести, деревá,
 А ночами заводить невтішний вітер —
 Це я — безсонний —
 Оплакую Тебе.

Це я — невтішний —
 Стережу
 Твій сон
 І розгадую його дивну причину.
 І не можу ані розгадати, ані вгадать.

... У В'єтнамі чужинці роблять пустиню,
 У Конго бомбами возз'єднують Катангу,
 А бідний Чомбе у Парижі
 чекає Петлюриноного кінця.

А на Атлантику бурі гуркочуть,
 А З'єднані Нації крають взаємно
 тяті рани границь,
 що проходять по живому тілі,
 відділяючи голову від серця
 і серце від геніталій...

... Як добре, що Ти того не чуєш, не бачиш
 І не цікавишся,
 Бо немає часу:
 Смерть — це велика всесвітня,
 космічна самота,
 Але й — велике космічне
 скручення духу.

III

Я зраджую самого себе
 — для Тебе, для Тебе.
 Бачиш, пищу вже
 — не ямбом побідним,
 Ямбом юнацтва.
 Нема навіть ритму ні рими,
 Бо серце вже втратило ритм
 і не знає
 консонансу рими.

Воно шарпає жили
 рвучким
 розірваним пульсом.
 Воно раптом стає,
 І в тих павзах я чую
 — Твою присутність.

Тоді я беру
 крихітку нітрогліцерину:
 Вибуховий матеріал
 для одержання тиші.
 Але знаю, що в певну мить
 нітрогліцерин не pomoже —
 Павза розшириться
 у велике мовчання
 Перед побаченням
 — Назавжди!

19. II. 1964

КВІТЕНЬ

Neplačte za mnou,
 ja byla jsem jen písní...
 Ja byla jsem vánek, co hladil ti vlasy.
 (Вірші сина на 4. XI. 1963)

Сніг скроплюється рясними сльозами
 — моїми! моїми! —
 Над могилою Твоею, єдина.
 Ти чуєш, Ти знаєш, надходить
 посмертна весна.

Соки кружляють у вітах.
 Кругліють бруньки,
 Щоб вибухнуть квітами
 Над могилою Твоею, єдина.

Вже квітень.
 Соки кружляють у вітах,
 Волога просочує ґрунт,
 Торішні пружаються трави
 І, напевно, воскреснуть у травні.

Христос Воскрес —
 із мертвих,
 Смертю смерть подолав
 І тих, що в гробі,
 Єднає з космічним життям.

І внучок прийшов на дрібних, ще невірних, ніжках
 І поклав червонаву вербичку з бруньками
 — На могилу Твою, єдина.

Я бачу, як ти усміхнулась
 крізь смертний сон,
 І усміх той розтопив останні клапті снігу.

І прилетів вітер з-за Атлантику
 — мое зідхання,
 В яким жаль і свідомість гріха,
 І тайна радість — зіллялись в одно.
 Горовий вітер, що перелетів Велтаву
 Єдиним порухом крил.

І буде червень,
 І буде липень-червенець.
 А потім — серпень — буде чи ні?

* * *

Миколо Зерове, втративши сина,
 Ти спромігсь написати сонет.
 Поможі, це до тебе вимога єдина,
 Бо наразі не маю інших мет,
 Крім одної:
 вернути не рівновагу,
 Тільки власне *погоду* духа (це знає кожен поет).
 Не відвагу і навіть не спрагу,
 А снагу відзискати ту «мову богів»,
 Що не плач, і не сміх, і не спів,
 А гарячий згусток життя,
 як розтоплена бронза.
 Це вона — суцільним згустком живого —
 Під подувом дивного бога,
 Акумуляне дихання ритмічність,
 І родить властиву форму,
 І застигає у вічність.

2. IV. 1964

* * *

І треба ж було все життя тремтіти,
 І сліпнути у нестерпучім сьайві,
 Щоб ось тепер зненацька зрозуміти,
 Що вірші були зовсім зайві.

Натомість потрібні: кожна билина,
 Подмух вітру, плюскіт ріки,
 Ось така, хай осіння, днина
 І дотик твоєї руки.

Як доценту тіло спалилось
 На повільнім, повільнім вогні любови!
 І оце, тепер непотрібне, тіло
 Опинилось без полум'я крови.

І от лише жменя попелу біла
 З того, що було колись плоть.

А з неї

Щось знялося і полетіло,
 Як метелик Псіхеї.

6. X. 1966

РАНОК

Білий серп у ранішній блакиті —
 Мертвою медузою місяця.
 Гори велично висяться,
 Лісом карпатським вкриті.

Роси — рясними слізьми,
 Дим ніби жертва над ватрою.
 Час зупинився, і ми
 Завмерли з малою Катрею —

В молитві, що несе ввись
 Нерухомо, як лет космічний.
 Ось зовсім поруч: вічність
 — Блакитна близь.

5. VI. 1966

АКАФИСТ

В жертву Немезіді
 Сіяли на могилах ячмінь.

Немезідо, богине могил безіменних,
 Немезідо, богине відплати і помсти,
 Немезідо, посестро нещадної Мойри,
 Вартівнице німа рівноваги буття! —

Не забудь, Немезідо, роздертих родин,
 Існувань, повириваних з корнем із ґрунту,
 Немовлят, що конали як ангели білі
 При схололих грудях матерів.

Немезідо, згадай ту останню мить,
Коли батька в ночі заполярної смерти
Нерухомив і блискавкою протинав
Спогад першого слова далекого сина.

А той син безпритульним блукав — не забудь! —
Вулицями чужого й ворожого міста,
І в потухлій душі його був тільки попіл,
Тільки попіл від неньчиних слів.

Немезідо, зате посаджу тобі, глянь,
Лілійовий чебрець — запашну материнку
Та ще жменю ячменю посію, як жертву,
Щоб нащадкам нещадне зерно проросло.

2. III. 1964

ЛИСТОПАД 1965

I

О, епохо брехні і огиди,
Що ти ще нам злодійсько даси?

Листопад утопив краєвиди
У розтоплену золотом синь.
Голі віти — рисунком японця —
Простягають безлистий скелет
Під проміттям охлялого сонця,
Що згубило і пестоці й мед.

Може тиша обернеться вітром?
Гострим штормом? Ударами злив?
Розгойдає недвиге повітря,
Змие землю і плоть її витре,
Задубілу у злі.

Безрух барв. Як присохла палітра,
Виднокруг неживої землі.

II

Дерев кігтясті костомари.
Все зжер неситий листопад,
Над обрієм кошлаті хмари
Нічний віщують снігопад.

Дихне мороз і кості зціпить,
 І замурує в самоту.
 Чи в снах дихнуть розквітлі липи?
 Чи в снах побачу весну, ту,
 Що завжди снилась, що ввижалась,
 Коли несила було йти, —
 Перетинавши будня галас
 Цілющим променем мети.

20. XI. 1965

ОСІНЬ

Сузір іскрясті візерунки.
 Сяє «перша залізна ніч» —
 О, гієрогліфи вічності! Відлунки
 Світів, космосів, тисячоріч,
 Безмеж, обтятих земним обрієм!

Ми думаєм, дискутуєм, одобрюєм
 Чи ні . . . Бідна людська інфузоріє,
 Що ти значиш? Що можеш ти?

І лиш сонце щодня випрозорює
 Таїну висоти.

. . . І тоді ти бачиш кожну билину,
 Кожну комаху, кожне зерно землі.
 Мудрий листок листопада,
 Морозом спалену квітину,
 Ріку, що пливе безупину,
 І пізній плід,
 І бляклий цвіт.
 Все переживе загладу
 І оживе ізнов,
 І житиме без кінця.

Бо один закон в державі Творця
 — Любов.

16. X. 1965

НОСТАЛГІЯ

Ти виникаєш і зникаєш
В жагучих чорторіях сна,
Моя понтійська Навсікає,
Нетлінним сявом ясна.

І виникатимеш довіку,
Рокам і добам навпаки,
Усупереч страшному віку —
Крізь всі епохи і віки.

Ще хвилі б'ють в непевний човен,
Ще щогли гнуться і риплять,
Та обрис чайки вітром повен,
Рукам покірна рукояць.

Далекий берег ані мріє,
Хоч знаю, вірю: десь він є.
О, мстива необорна мріє,
Це ти — призначення моє.

Ти серце сповнюєш докраю,
На інше місця вже нема.
Тому й безодню хижу краю,
Хоч вколо — самота і тьма.

19. XI. 1965

Катастрофа

ПРОДОВЖЕННЯ

Володимир Дрозд

Хаблак залишив редакцію в дуже кепському настрої. Навіть прохання Гуляйвітра заступити на місяць завідувача відділу, що пішов у відпустку, глибоко не сколихнуло його. Хоч за іншої часини така довіра зіграла б пригнічене невдачами на журналістській ниві серце Андрія Сидоровича. І треба ж було йому виграти цю партію! Ніяк життя не навчить. Інший програв би — і квит, будьте здорові. Інший би навіть не сів грати, коли вдома дружина з дитиною. А йому, бачите, ніяково відмовитися. Тепер людині зіпсував настрій, та й сам не при собі, буцімто чимось завинив Івану Кириловичу.

І найприкріше — випадок з редакторовим песиком. «Ви бачили мого Джульбарсика?» — запитав редактор. Він відповів: «Так» чи «звичайно», вже не пам'ятає. «Тут пішло на принцип. Декотрі не визнають його породистости. Будьте суддею». «Звичайно, породистий, чистісінький російський», — мав би відповісти він. Або: «Чистісінький англо-російський». Яка різниця, вони все одно в цьому не тямлять. Мусив би, якщо хоче вжитися з редактором. І не мучитись уночі дурними проблемами. Ніхто б навіть уваги не звернув. А він наплів нісенітниць, зібрався роздивлятися пса, хоч бачить його щодня й певен: песик хіба в третім коліні має «голубу кров». Хитренький терехівець поглумився з легковірного, запального Гуляйвітра, збувши за сто карбованців плід своєї висловухої вуличної суки. Але слід було заспокоїти людину, хай тішиться, хай почувасться вдоволенням та щасливим. Не вертати ж цуцика назад.

Уся Терехівка засміє Гуляйвітра. А взагалі справа вишкварки не варта. Даремно він бідкався. Вранці скаже при свідках: «Переглянув посібник, товаришу редакторе, і впевнився, що песик доброї породи, англо-російський гончак». На його місці так учинила б кожна розумна людина.

Замкнув сінці й обережно підняв клямку хатніх дверей. У кімнаті не світилося, тільки на долівці тінь вікна од вуличного ліхтаря.

— Спить? — прошепотів Хаблак.

— Ага, щойно зацицькала. Конозилась. Парко в хаті.

— Ти лампи не взяла в бабці? Тут світло тільки до дванадцятої, нічничок тре...

Вернувся в сінці, узяв з лави газову лампу. Дверей не зачиняв, хай трохи вистудить. Уже в ліжку промовив до Марти якомога байдужіше:

— Редактор каже: «Ви спеціаліст, розберіться, мій песик породистий?» А він у нього од вуличної, голова райспоживспілки продав. З песиком ближче познайомлюся, кажу, та до книг зазирну. Треба буде завтра щось сказати, хай втішається.

— Знайшов, над чим думати, — стомлено позіхнула Марта («Хай хоч сьогодні поспить, я вставатиму до дитини», — поклав Андрій Сидорович). — Хоче породистого, хай буде такий, тобі шкода, чи що. Про квартиру йому не нагадував?

— Незручно. Тільки через поріг — і відразу про квартиру. Завтра. Не турбуйся, все буде гаразд, він твердо обіцяв. Спи...

Але самому не спалося, хоч і заплющував очі та дихав рівніше — для Марти.

*

— Трум-тум-тум, трум-тум-тум, — Дзядзькові губи заграли туш. І це було так схоже та вчасно, що навіть Івана не розгнівило його мавчування. Загатний полюбляв ці останні опівнічні хвилини редакційної колотнечі. У них було щось зворушливо-урочисте, і вони обіцяли завтрішній день, вільніший та зосередженіший. Друкар Шульга ніс на випростаних руках першу відбитку номера. Навіть його хворобливе, землисте обличчя світлішало від розуміння хвилини. У кімнатах свіжо запахло фарбами. Коректори заплющували очі та відходили вбік, демонструючи свою втому.

— Хто «свіжа голова»? — суворо запитав Іван.

— Товариш Дзядзько, — відповів сам Віталій.

Загатний схилився над вогкуватою газетою. Це був його витвір, ним вишикуване до битви військо. Далеко вперед висунувся розвідувальний загін першої сторінки — червоний кут. Трохи нижче великі чорні літери — списаноці — сурмили про здачу хліба колгоспами району. Бадьоро чекав на битву авангард передової. Двійко присланих з РАТАУ клішів, майстерно зверстана добірка «По району», репортаж від льономолотарки, інтерв'ю з трактористами — військо ставало чіткими шерegaми, і владна рука полководця Загатного тяжіла над ним. Тільки одне його слово — одразу поміняють місцями замітки, переберуть заголовки, візьмуть на шпальти гомінкі ряди закликів. Воля полководця здатна зламати стрій, побудувати новий, ще прекрасніший, а друкар Шульга розмножить його геній у трьох тисячах примірників. Іван скинув оком по заголовках — йому подобалось одривати очі від

газетного аркуша і холоднувато говорити опелешеним ко-ректором:

— Хоч би в заголовках помилок не припускалися . . .

Але в сьогоднішньому номері помилок не помітив. Можливо, тому, що думки все впертіше вертали до справи, яка ще чекала на нього. Завтра він прокинеться вільний і сповна віддасться творчості. Мистецтво потребує жертв. Банальні слова, але, на жаль, у них багато істини. Іван посмутнів.

— Одну відбитку редакторові.

Пройшовся по соннуватих кімнатах. Гуляйвітер, не читаючи, підмахнув номер і вже тицяв кожному своєю білу кисть. Іван сунув руки під умивальник.

— Пробачте, в мене мокрі . . .

Загупала друкарська машина. Складав папери до шухляди, поки не рипнули двері за Пріською. Спіймав її лукавий погляд, а може, привиділося. Невже здогадуються? Тому й не хотів просити сигарет при свідках. Одразу підозра, навіщо вночі сигарети, адже він курить зрідка, коли хвилюється. Можна було сказати — працюватиму. Але не повірять. Замкнув секретарську, пильовик на руку, з ним серйозніше. Шулґа зупинив машину, простяг Івану Кириловичу пачку «Прими».

— Широ дякую.

Взяв дві, але вернув од дверей і попросив ще:

— Про всяк випадок. Хочу попрацювати сьогодні.

7

У попереднім авторським слові я трохи погарячкував, визнаю. Звичайна дитячість. Нічого такого я не думаю. Як усі, так і я. Там, зверху, ліпші голови мають, не нашим рівня, вони знають, що роблять. Але іноді сам не свій стаєш. Особливо останнім часом. Та не будемо про це . . .

Маємо серйозніші справи. Я мусив би зараз підняти завісу перед фінальною сценою однієї психологічно цікавої історії. Та вийде якось неприродно: спершу розв'язка, потім сама історія. Доведеться в нашій театрі покищо гасити світло. Запасіться терпінням, історія порівняно довга, хоч я прагнутому розповісти її якомога швидше. Звісно, письменник з мене нікудишній — інший би, маститий, хвацький писака, товстелезний любовний роман сотворив про наших терехівських Ромео та Джульетту. Я ж міркую, як би його найкоротше втнути. Що вдієш, не зношу лірики. Може, за молодих років, коли нарисі пописував, спротивіла. Та й у нашій з дружиною передвесільній епопеї не надібаєте особливо сантиментальних сторінок. Ну, освідчувалися, цілувалися, я навіть кілька віршів настругав — хто не віршує в таку годину? — і тихенько побралися.

Розпочну з ідилічної картини. Я сиджу на веранді у Борисенків. Опускається сонце, червонить за вікном корпуси машинно-ремонтної станції — наш давній терехівський холостяк Іван Іванович директорує там. Людмила Леопольдів-

на — втямили нарешті? — вносить чайник. На столі хлібниці, масло, свіже вишневе варення і карафка домашнього вина. Ми з Людою бенкетуємо. За стіною шумить телевізор — директор станції дивиться третю серію нового польського детективу. Відколи пишу про Івана, я часто буваю тут проїздом з міста — то нарада, то в бібколектор викликають. Борисенки мешкають у робітничому селищі, над київською трасою. Звідси починається брук на Терехівку. Нашу дружню розмову подеколи переривають дві Людині дівчинки, що заскучали за мамою. Прибігають з вулиці, тицяються їй у коліна й знову спішають у таємниче дитяче надвечір'я. Люда поповніла, але все ще приваблива. Врода стигла, встояна. Довго не працювала: діти, тепер завідує селищною бібліотекою, бо агрономія — дуже клопітко для матері двох метушливих дівчаток.

Ну, як малюнок? Але це вже поза фіналом. Це те, що буде потім. Можливо, при нагоді я зупинюся детальніше. А зараз дуже поспішаю. У мене був учитель, Петро Васильович. Родом із села, сусіда наш. Так той учитель завжди поспішав, як оце я з романом. У селі його й прозивали Нетерплячка. Діти позивали, до щоденника записували: Петро Васильович Нетерплячка. Я вже у сьому ходив, коли Нетерплячка на рак горла захворів. Довго й важко помирав. Городи наші поруч, я до екзаменів готувався, коли він останні тижні мучився. Лежить у саду й цілісні дні бухикає. Бухикає, аж захлинається від кашлю... Але навіщо я за упокій почав? Геть божеволію. Кому цікаво про хворого вчителя? Забудьмо це. Моя хвилинна слабкість.

Заздалегідь попереджаю тих, хто кохається в захопливих сімейних пристрастях, де гарячі поцілунки й гарячі сварки. Я людина земна, прозаїчна, з роками зовсім остигаю. І в цій історії мене цікавлять лише основні, конструктивні моменти. Висловлюючися технічно (а я наблизився до техніки, відколи придбав мотоцикла), мене цікавить, чому колісця закрутилися й як вони взаємодіють. Кібернетики ж давно відкрили, що людська душа — просто складний механізм. Ось і давайте спостерігати, що станеться, коли два механізмики наблизяться один до одного.

І ще одне. Нижче я використаю сторінки з Людиного щоденника. Бо хто ліпше здатен висвітлити історію її стосунків з Іваном Кириловичем? Сам Загатний у жодній нашій розмові ім'я Людиного не згадав. Люда інша. Натура її схильна до романтизації навколишньої дійсності, і вже тепер колишне знайомство з Іваном видається їй чимось незвичайним, винятковим, яскраво вирізняючися своєю кольоритністю на тлі безбарвного терехівського життя. Уявляю як воно буде під старість. Ще за першої зустрічі я не без подиву завважив високу Людину думку про таланти Загатного. Вона переконана в його славетнім майбутнім. Можливо, саме тому до спогадів ставиться особливо ретельно, ніби вже зараз кожне її слово про Івана має історичне значення. В душі вельми пи-

шається, що близько знала цю непересічну людину. Категорично відмовилася дати мені свої дівочі записи, доки я не повідав, що писатиму про Івана книгу. Тоді дуже урочисто в присутності чоловіка передала мені два товсті зошити, затягнуті синьою стрічкою.

Можете уявити, як кортіло мені, повернувшись додому, розв'язати цю синю стрічку. Але мусив трохи розчаруватися. Людині записи не рясніли цікавими спостереженнями. А сантиментальне щебетання дівочих з вищою освітою кому потрібне? Про Івана йшлося тільки в одному зошиті. Власне, на цих записах уривався Людин щоденник. Десь за місяць після нічної сцени в райвиконкомі вона несподівано для всіх вийшла заміж. Характерно, що в цій одруженні теж було мало лірика. Звідки їй узятись, якщо двоє молодих людей, ледве словом перекинувшись, уже певні, що завтра вони поспішать до загсу?

Нарешті приступаю до викладу Людиного щоденника. Беру з нього найбільш змістовні рядки, залишаючи телячі радощі й печалі майбутнім дослідникам. Коментуватиму події я. Вся ця любовна історія тривала п'ять тижнів і чотири дні. Спинятиму вашу увагу на вузловім записі тижня, дотримуючися раніше викладеної теорії, що характери (а що таке кохання, як не зіткнення характерів у часі та просторі?) розвиваються діалектично, стрибками, від ситуації до ситуації. Яким же бачився нашій героїні Іван Кирилович до їхнього знайомства? Прошу.

«Вчора нарешті стріла Загатного, нову терехівську „зірку”. Нині тільки про нього й лихословлять. Ходить простоволосий, у вузьких штанах. Це всіх страшенно дратує. Я сказала в райвиконкомі за нього слово, то ледве не заклавали. Мовляв, він цим ставить себе вище всіх, хоче вирізнитися. Мені ж байдуже. Хіба це визначає духовну суть людини? Хоч весна й холоднувата, але без капелюха високий, ставний чоловік, має навіть романтичний вигляд. А щодо вузьких штанів, звичайно, не виправдовую його. Зараз усі газети виступають проти негативного впливу Заходу на молодь. Навіть у „Перці” карикатури на вузькоштанників малюють. Навіщо ж лити воду на млин всіляких стилг та переродженців? Серед людей живеш — і живи по-людському».

Не маю чим доповнити цей уривок. Хіба зауважу, що про Люду об цім часі пліток не менше ходило. Була на виду гарна, і по її приїзді чимало авторитетних женихів зарілося навколо неї. Але Люда всім відмовляла. Навіть танцювала лише з дівчатами — пересудів боялася. Терехівці спершу думали, що десь ліпшу партію має, а потім злостивилися: вельми горда, принца чекає, а принц раптом візьме і не з'явиться... Іван та Люда неодмінно мусили зблизитися, бо обоє стояли трохи осторонь терехівської громади. Так я пояснюю зав'язку цього любовного сюжету.

«Дивина! Вчора надвечір приходить Загатний за даними для передової. Я була в кабінеті сама. Копирсаємось у зведеннях, раптом він каже: „Людмила Леопольдівно, я запрошую вас у кіно. Якийсь черговий американський бойовик”. Я ошелешено мовчу, тоді він додає: „Я не хлопчак, щоб підстерігати вас після танців, і ми обоє розумні люди. Ви мені давно подобаєтеся. Ось квитки. Я чекаю на вас біля клубу, за п'ять хвилин до початку сеансу. Мое життя у ваших руках”. І пішов. Я не сподівалася нічого такого, хоч і люблю романтичні ситуації. Але так своєрідно ще ніхто зі мною не розмовляв. Спробуйте уявити обличчя терехівських побреух, коли ми заходили до залі. Не зумієте, фантазії не вистачить. По рядах одразу: шу-шу-шу. Ми зайняли свої місця і вже не озиралися. Картина мене схвилювала: кольорова, душевна. А Загатний лявся всю дорогу аж до моєї квартири. У кожного свої смаки, про смаки не сперечаються, це навіть у газетах пишуть. Я одразу сказала свою думку, і ми приязно розпрощалися».

Відзначу трагічну, як мені здається, особливість Іванового характеру. Кожну дівчину, з якою знайомився, він спершу ідеалізував до безглуздя. Тому всі дальші стосунки після першої зустрічі ставали важким, болісним для самого Івана процесом розчарування — ідеал поволі вмирав. Я виклав цю характерну Іванову рису трохи сухувато, теоретично, але її треба завважити, інакше не зрозумієте дальшого розвитку подій, про які йдеться.

«Він божевільний, слово чести. Уже я для нього дружина, уже він радий подавати заяви, уже він говорить про наше спільне майбутнє, ніби все давно вирішено, хоч я ще й слова не відповіла на його безперервні освідчення. Та й майбутнє наше в його уявленні якесь химерне, не таке, як у людей. Виявляється, житимемо ми заради духовного зростання, великої, вселюдської мети (мені все кортіло запитати, навіть ризикуючи викликати потік пристрасних звинувачень у міщанстві, як і де ми займатимемося „духовним зростанням”, бо одержати квартиру від райвиконкому надії немає, велика черга, а він, розповідають, уже давно з редактором горшки побив). Іншими словами, я обов'язково мушу зробити якесь епохальне відкриття в агрономії, а він, звісно, стане геніальним письменником, якого визнають не сучасники, а майбутні покоління. В його геніальність я ще можу повірити, такі прищелепувати завсігди людей дивували. А щодо себе дуже сумніваюся. Чесно признатися, мене й не вабить те „велике”, живуть люди й без епохальних відкриттів...»

Об цій порі захоплення Івана Кириловича Людочкою, здається, сягнуло вершини. Саме тоді, пам'ятаю, Іван Кирилович приходив до редакції соняшний і надиво м'який. Кожну вільну хвилину просиджував у сільськогосподарському відділі райвиконкому проти Людиного стола. Дівчина змушена була від такого нестримного залицяльника тікати у відрядження. Але він і в селах знаходив свою кохану, скаржачися, що не

може прожити без неї днини. Загатний скидався на сімнадцятирічного хлопчачка, що вперше закохався й не може стримувати почуттів. Дуже несолідно для дорослої людини, та ще й відповідального працівника району, це саме й керівні товариші Гуляйвітру зауважували. Терехівка жилася самими анекдотами про дивацтва закоханого секретаря редакції. Він же не зважав на жодні пересуди.

Але минали дні, і ореол Людиної святости в очах Івана розвіювався. І відкрилося Загатному, що його кохана така ж проста, звичайна смертна, як і всі ми.

Він не пробачив дівчині своєї недавньої віри... Що ж, чогось такого й треба було сподіватись.

«Відчуваю, коли б ми одружились, я була б нещасна людина. З Іваном можна жити лише на Робінзонівім острові. Ледве затягла його в товариство. Всі наші, терехівські, з уставов. Випили, було дуже весело. Танцювали, розповідали анекдоти, пляшку крутили, цілувалися жартома. Іван одразу попередив, що йде в гості лише заради мене. Як же він повівся? У розпал веселощів дістає томик Гегеля, який уже став притчею во язицех терехівчан, примощується в кутку, читає. У мене й очі рогом стали. Гості переглядаються, господиня квартири, де ми зібралися, зашарілася, мало не плаче — образа яка. Підходжу, тихенько запитую:

— Вам нудно з нами?

— Так, — відповідає, — серед них мені нудно. Я не звик гайнувати час. Я маю лише одне життя.

— Навіщо ж ви йшли сюди?

— Я ж казав, що тільки заради вас...

Я попрощалася з усіма і пішла, він — за мною, але я не дозволила навіть до перехрестя себе провести. Обридло бути посміховиськом для всього райцентру...»

Це вже протест з боку Івана Кириловича. Помітили? Відтепер годі про любов мудрувати. Починалася боротьба самолюбств.

«Я трималася весь тиждень. Не підходила до телефону, обминала Загатного на вулиці, навіть не віталася при зустрічі. Він підійшов у неділю, коли на майдані було дуже людно, і цим обеззброїв. Не могла ж я дебатувати з ним у натовпі, що б люди подумали, і без того пліткують про нас досить. Ми прошкували алеями парку, і Загатний казав мені дуже серйозно, трагічним голосом, як це вмів лише він:

— Людмило Леопольдівно! Одне ваше слово — і моя доля вирішиться. Я зібрав валізу та написав заяву редактору. Я не заважатиму вашому щастю. І ми вже ніколи не побачимося, хіба на тому світі, якщо він існує...

Тут мова його різко обірвалася. У цих словах, в інтонації було щось дуже пристрасне, як у старовинних романах. Признаюсь, мене зворушила така сила почуттів. Куди нашим терехівським кугутам!

— Навіщо так, Іване? — тихо і якомога душевніше проказала я. — Ми лишимося гарними друзями, я вам це обіцяю. А майбутнє покаже...

— Дякую... — Плечі його перехнябилися, здавалося, він зараз розридається. — Дякую, ви мене врятували...

Глянув на мене щасливими очима й круто повернув до виходу. Я озирнулася, чи ніхто за нами не стежить. Алея була безлюдна...

Сцена надумана, скажете ви, в дусі посередніх романів минулого. Мовляв, високі пристрасті не типові для периферійних містечок. Але я не зраджую свою документальну точність, не вигадую. Вигадують самі герої. Досі я не скористався з тих кількох фраз про цю пригоду, що їх сказав Іван Кирилович у столичнім ресторані. Тепер у тім є конча потреба. Ось одна з них. Подаю її без коментарів:

— Що ж, коли любов остигає, ми її вигадуємо, бо нам хочеться любити. І, майте на увазі, вигадані почуття не менш пристрасні, аніж справжні. Якщо, звісно, ми в них повіримо. Правда, для того потрібний талант і хоч трохи глядачів...

Як хочете, так і розумійте ці слова. Маю власну думку, але покищо прибережу.

«Тиждень минув спокійно. Хоч мені й передавали, що Іван вельми переживає наш розбрат, але кому те знати. Загатний ні з ким не ділиться своїми думками. Він завжди меланхолійний і стриманий. А в неділю було комсомольське весілля. Катерина з амбуляторії вийшла заміж за райкомівського Дмитра. В амбуляторії застелили столи. Наші дівчата подалися раніше — допомагати. Я теж пішла, в босоніжках, бо стерла ногу, а для „урочистої“ частини й танців узяла туфлі на високих підборах.

«Все це лише передмова, а що сталося на весіллі, я й описати не можу: ні слів, ні духу не вистачає. Загатний сп'янів, у Терехівці його бачили таким уперше. Грав на гітарі, співав якихось мало не блатних пісень, що дуже не сподобалося начальству (ось тобі й квартира, і одруження...). А ввечері знайшов у хірургічному кабінеті — там для жіноцтва люстро поставили — мої туфлі, цілував їх привселюдно і проповідував свої теорії щодо любови. Померти мало! Я сьогодні бігла на роботу немов ошпарена і за кожною фіранкою витрішки ловила. Дівчата божаться, що Іван посеред залі видавався дуже ефектним і промовляв гарно, душевно, присутні апльодували. Він або божевільний, або справді любить мене до запаморочення. Таких пристрастей навіть у книжках не стрінеш».

Я лише доповню намалювальну сцену кількома рисами. Про день цей та вечір можна ще одну книгу написати, слово чести. Шкода, що тоді не було з області чи Києва жодного кореспондента. Комсомольське весілля вилилось у широке районне міроприємство. Але зараз писати про це не на часі, та й не зовсім актуально. Іван ще до урочистої хвилини десь

випив, коли б не з друкарем Шульгою. За столом мав вигляд людини, яка поклала будь-що сп'яніти, ну, його й розібрало. Жодних блатних пісень я не чув, наспівував він популярні джазові пісеньки, голова райвиконкому, людина хворувата, справді заявив спересердя, що на гітарах бренькають лише міщани та стиляги. Я перший помітив Іванову відсутність і пішов на розшуки, передчуваючи недобре. Кіно вже скінчилося, у фойє танцювали. Коли я переступив поріг, акордеон примовк, а Загатний височів над натовпом з черевичками у здійснятих руках і промовляв. Я почув лише кінець промови. Нижче наводжу її:

— Так, я кохаю її... Я її кохаю. Вічна й банальна історія. Коли хочете знати, на цім тримається світ. Я міг би довго розповідати вам про справжню любов, але ви все одно сміятиметеся. Ось ви, дівчино, чули про Волта Вітмена? А то була вельми мудра людина. «Перший стрічний, якщо ти захочеш забалакати до мене, чому б тобі не забалакати до мене?» Але якщо на вулиці я підійду до вас, до вас чи до вас і спробую завести мову, ви гукнете міліціонера...

Він ще раз поцілував лаковані носки жіночих черевичок, велично повернувся й пішов до дверей під оплески і сміх присутніх...

«Я схожа на метелика, який уже присмалив крильця, боїться вогню, та все одно летить на нього. Загатний перестрів мене після кіносеансу, і я згодилася пройтися з ним. Після такого донкіхотського вчинку ніяково відмовити людині в розмові. Яскраво сяяв місяць-повня, було тепло й трохи мотгорошно, аж серце завмирало. Він звернув у поля, але я заявила, що далі розвилки не піду — це метрів сто од крайніх хат. Уявіть широку, білу дорогу, на узбіччі шелестять жита, сизе марево місячної ночі над полем, усе якесь непевне, тривожне, таємниче, а він говорить, говорить, говорить, і ми блукаємо, блукаємо по тремтливій дорозі, таке може хібащо наснитися. Раптом він зупиняється — бачили б ви його суворе, надхненне обличчя в примарнім місячнім світлі! — і подає мені руку: на все життя! Я погано пам'ятаю, я була ніби п'яна, щасливо п'яна, я поклала свої пальці в його холодну долоню, і ми пішли, пішли по білій дорозі. Ось тобі й Терехівка! Ніколи не сподівалася...»

Я хочу одразу звернути вашу увагу на один цікавий деталь. Тільки вдумайтесь: «Я була п'яна, щасливо п'яна, я поклала свої пальці в його холодну долоню...»

Помічено точно, за великої нервової напруги Іванові руки справді ніби мертвіють, він сам казав, алеж Люди це треба помітити. Отже, не так вона була п'яна, як пише. І ще одне. Мене довгий час непокоїла думка: як могла раціональна дівчина, хай навіть з потенціями романтика, звабитися на дешеві декорації — біла дорога, ніч, пристрасна мова Івана, ціну якій вона майже геніяльно відчувала (беру назад свій закид щодо авторки: очищений від словесної половини, щоден-

ник справляє набагато глибше враження). Як вона могла зважитися подати — символічно! — руку Іванові? Нещодавно я знову заїхав до селищної бібліотеки, маючи на думці дізнатися більше, ніж це досі мені вдавалося. Люда була в кімнаті сама, підшивала газети. Моя допитливість була не вельми до душі, але я звернувся до громадських почуттів жінки, нагадав про книгу, документальність якої, певно, зацікавить майбутніх Іванових життєписців. І Люда пощирішала.

— Прагнете відвертості? За будь-якого сп'яніння ми передчуваємо завтрашній день, коли будемо тверезі. Я знала, що завтра, на тверезі очі, все бачитиметься інакшим. Отже, з мого боку це не було остаточне рішення. У цьому раціональному світі приємно час од часу п'яну... Точніше, вдавати із себе п'яну... А щодо Івана — він дуже серйозно. Хіба діти не вірять, що вовк покрав гусей? Гра для них не вистава, а справжнє життя. Тим ми й різнимось од дітей, що не можемо грати всерйоз.

— Не така вже дитина Іван Кирилович, як вам здається. Я теж знав...

— Я тільки порівнюю. Хоч, правду кажучи, я часто видавалася собі набагато старшою від нього. Але погодьтеся, що діти швидко розчаровуються в грі... Полудна опадає з очей, і білі гуси знову стають Колькою, Вітькою, Танькою, й діти байдуже одвертаються. Хай вовк викрадає гусей. Їх ваблять не гуси й не вовки, а емоції...

Так вона балакала досить довго, повторюючись та нервуючись, і стороння людина могла б подумати, що Людмила Леопольдівна досі ображена, пригноблена Івановою непостійністю. А проте одного дня вона щиро призналася, що ніколи б не віддалася за Івана — боялася зіпсувати собі життя. Люда теж любила й любить певність — у цьому ми з нею близькі.

Після тієї місячної ночі вони з тиждень уникали одне одного й потім лише один раз зустрілися у райвиконкомі, в години Людиного чергування. Хай глядачі заповнюють наш крихітний театр, незабаром я підйму завісу. А поки декілька зауважень щодо героїв. Люда поспішала. Людям необхідна була ця остання зустріч, що перекреслювала білу дорогу та розв'язувала дівчині руки. Бо за її спиною уже стояв Борисенко — партія, як для Терехівки, вельми вдала, солідна. Стривожений настирливістю Загатного, підстаркуватий холостяк зненацька розплющив очі й почав активно діяти. Люда ж була далеко не сімнадцятирічна, щоб відмовляти людині статечній, без двох хвилин директоріві станції. Іван... Але Іван сам про себе скаже. Він стільки наторочив Людмилі Леопольдівні тієї ночі в райвиконкомі, що їй, бідній, несила було навіть всього записати, хоч як дбала про нащадків...

Я скористався з Людиних записів, не додаючи до промови Загатного жодного свого слова. Не пам'ятаю, чи згадав про це в попередньому розділі, але Іван Кирилович, виходячи з редакції, попросив у друкаря дві сигарети, потім звернувся

і взяв ще одну, хоч майже не курив. Отже, Загатний готувався до серйозної розмови, більше того, він уже бачив себе в майбутній розмові — з сигаретою на тлі темного вікна, з сигаретою у просторій приймальні тощо. Сцени з сигаретою видавалися йому ефектними. А тим часом, повторюю, він майже не курив, мав у дитинстві операцію на горлі. Вчителєві Петру Васильовичу Нетерплячці теж заборонили палити — гланди вирізали, та якось невдало, сільська лікарня, знаєте. А він курив та курив, і докурився до раку горла, навіть хворий не випускав з рота сигарети, посмокче й кашляє, кашляє; все жартував, щоб не забули йому в труну покласти з десятка пачок «Прими» . . . Але знову я веселеньку затаг. Через Нетерплячку ледве не забув гірких слів Івана Кириловича, сказаних мені в інтимній ресторанній розмові:

— Я спроможний любити лише недосяжне. Коли фортеця підіймає білий прапор, я розчаровуюся. Я вічний лицар, якого вабить штурм, а не трофеї.

8

Ніч пропахла полином.

Його гіркий запах забивав дух Іванові од редакційного ганку до бруківки, де полин переважили звичні запахи бензину та кінського поту. Але гіркота лишилася. Полин тут ні до чого. Гіркота в його серці, та це був не лише біль втрати, а й біль народження. Врешті, така втрата — це теж щастя; є що втрачати і є заради чого втрачати. Загатний ступав повільно, впливаючи у приемний, возвеличуючий смуток. Густі соковиті барви ранньої осені, коли ще попереду бабине літо. Він навіть не думав, що зараз скаже Людї. Слова народяться самі, тільки б донести до райвиконкому цю живу, високу тугу.

Він рано випустив ручку вхідних дверей, двері спружинили, і, ніби од того брязкоту, тричі мигнули в коридорі електричні лампочки; ще десяток хвилин — і Терехівка склепить очі. Світло погасло, коли вони з Людою вже обмінялися тими незначущими словами, після яких мала початися серйозна розмова. Дівчина підгнітила газову лампу, що досі відлюдкувато блимала на сейфі, але сутінки попід стінами вижили, й Загатний зрадів: скрадаючи рухи, вони додавали ваги словам. Все було схоже на сцену з давньої провінційної драми — незворушне обличчя Люди над столом у рожевім колі од лампи, темна постать Загатного в широкім дерев'янім кріслі та напружена тиша, ніби суфлер загубив кінець фрази й тепер гарячково перегортає сторінки. Іван поклав голову на руки, а коли підвів, його обличчя судомилось од внутрішнього болю:

— Дрібні клопоти, дрібні пристрасті, пересуди, гра дрібних самолюбств — все дрібне, посередне, мізерне. Я скоро збожеволю. З усієї сили стережешся потоку буденностей, а він наздоганяє, засмоктує, й не помічаєш, як тонеш день-у-

день, глибше, глибше, і вже немає чим дихати, і вже поволі вмираєш...

Він смикнув з-під тугої краватки комір сорочки: білі п'ясті рук з довгими, тонкими пальцями повисли на поруччях крісла.

— Вони шпигають, що в мені голуба кров та руки аристократа і я не люблю простого народу... Яка демагогічна нищість! Я ненавиджу тільки посередність, тільки дурний натовп. Сміюся з людської глупоти, як писав геніальний дід Скворода. У нас для всіх однакові можливості, хто заважав їм виховати в собі духовну особистість і вибратись із загального потоку на острів? Але ні, поки я творив себе, вони воліли стукати кісточками доміно, дрімали перед телевизорами, верещати на стадіонах од тваринного захвату — тепер вони ображаються: ти від нас віддаляєшся, ти ставиш себе вище од нас. Чому ж я маю ставити себе на один поміст з ними? Скажіть, хіба б це було справедливо?

Він передихнув, підвівся й запалив од лямпки першу сигарету.

— Вони войовничі. Вони кажуть: це погано, бо ми цього не розуміємо. Творіть для простої людини, для маси, ви покликані творити для простої людини. Ніби це велика честь, заслуга бути простою людиною. А я кричу й кричатиму їм в обличчя: зате я складна людина, чуєте, складна, і я не винен, що у вас не вистачило відваги й духу підвестися над своєю простотою, і я не збираюсь опускатися до вашої духовної нищоти. Навіть на Голгофі я шептатиму: вмирає складна людина, складна... На всіх Голгофах прості люди розпинали складних людей, аби завтра на них молитися...

(Мушу перервати Івана Кириловича й завважити його недобросовісність у витягах із Сквороди, особливо останньому. Якщо вже, міркую собі, ти вибрав для себе божка, хоч то й дивно для людини, котра нахваляється інтелектуальною свободою, навіщо ж плюндруєш, перекручуєш слова його на свій лад? Хіба б наша громадськість так глибоко шанувала пам'ять цього філософа-демократа, хіба б стільки писалося про нього в газетах, коли б він допускався в своїй творчості ідейних помилок, оспівуючи індивідуалізм? Такі сумніви давно мучили мене. Нарешті зібрався з часом і переглянув двотомник Григорія Сквороди.

Годі й казати, що Загатний суб'єктивно навизбирував цитат, які б виправдали його поведінку в Терехівці. А ось і явна дезінформація мас, незнайомих з творчістю видатного українського філософа-просвітителя. Згадаймо нещодавно наведені Іваном слова: «Сміюся з людської глупоти...» Радий повідомити читачів, що з боку Івана Кириловича це свідомий наклеп. Таких слів у Сквороди немає і бути не може. Є слова: «Сміюся з людської глупоти, її ж оплакую». Помітили основну відмінність у ставленні до мас?).

Іван жадібно ковтав дим, ніби це була його остання за-
тяжка перед смертю. Ходив з кутка в куток, перечеплюючись
об килим, і довготелеса тінь його тривожно метлялася по за-
квітчаних трафаретами стінах. (Ще зобов'язаний пояснити,
чому в цій сцені не чути Людмилиного голосу. Поперше, в її
щоденнику занотовано лише Іванові слова, і я не хотів іти
проти власних переконань. Головне ж — Люда запевняє, що
того вечора відбулася кількома банальними, незначущими
фразами, аби лише підтримати розмову. Загатний промов-
ляв за двох...).

— Дальтонік не здатний розрізнити колір, увесь світ
бачиться йому сірим, так само посередність, натовп ніколи
не помітить і не оцінить справжнього духу, інтелекту. Лише
офіційне визнання, зовнішній успіх переконує масу: перед
нею щось вище за її розуміння і перед цим вищим, незрозу-
мілим треба схилитися. Тоді натовп підкине вгору шапки й
загорлає: «Слава генію!» Плювати мені на їхнє схиляння, я
тільки хочу довести, вселити в їхні дубові голови, що я ін-
ший, не такий, як вони, й маю право ходити по терехівсько-
му Хрещатику з руками за спиною...

(Аби ви трохи перепочили від Іванових теоретизувань,
розповім цей справді кумедний випадок. Десь за тиждень по
приїзді до Терехівки Загатний прошкував на роботу з ру-
ками за спиною та замислено схиленою головою. Раптом його
наздоганяє завідувач оцадної каси, що пописував до га-
зати про вклади трудящих і частенько бував у редакції, за-
панібрата бацає по плечу, вітається. І між ними відбувається
такий діалог:

— Наче господар вулиці ходиш — з руками за спиною.

— А ви хіба переконані, що я не господар вулиці?

— От гуморист! Ще ж ти не голова райвиконкому...

Повернувшись до редакції, Іван Кирилович довго плю-
вався й відтоді ходив на роботу лише з руками за спиною).

— Доки я не животів у цьому болоті, в мене було до
лиха бажань і замало конкретности. Терехівські міщани до-
помогли мені віднайти самого себе. Тільки творчість вря-
тує мене з їхніх чіпких рук. Я пожертвував молодістю, щоб
піднятися духом над шикованими рядами посередностей. Ви
бачите, в тридцять років я наполовину сивий. Я пожертвую
всім життям, аби довести їм, що вартий більшого, ніж вони
вважають. Мистецтво потребує жертв — у цих банальних сло-
вах велика, хоч і сумна істина...

Схвильований власною промовою, Іван Кирилович з си-
лою пригасив у попільничці недокурок і похапцем закурив
другу сигарету. Пальці його тремтіли...

— Все моє майбутнє життя — це повільний шлях на
Голгофу. Я не можу й не хочу жертвувати вами. На Голгофу
ідуть у самотині.

Він стояв на сріблястому тлі розчиненого вікна — була
місячна ніч. Руки глибоко в кишенях, голова конвульсійно

видкинута назад, очі заплющені. Наставала вирішальна хвилина. Загатний відчув, як пульсує у ниючих скронях кров.

— Ви, Людо, жива істота. Вам потрібні сім'я, затишок, спокій. Я не можу нічого з того дати вам. Я не маю права розмінюватися. Якщо це станеться, я зненавиджу і себе, і вас... Вибачте мені. І спасибі, що ви є... що ви були в моєму житті... Прощайте...

*

Чи не правда — кінець сповіді сентиментальний? Іван прохопився в ресторані, що він плакав, коли прощався з Людою. А може, навмисне пробалакався. Люда про сльози не згадувала. Але в її щоденнику той вечір описано дуже детально. Особливо глибоко запав їй у душу, вразив більше, ніж увесь Іванів монолог, один його рух. Загатний узяв дівоочу руку, схилився низько над столом і поцілував її. Тоді різко повернувся, кинув на плече пильовик і хутко вийшов з кімнати. Його пониклі плечі жалобно пропливли під вікнами й розтанули в ночі.

Тепер я наважуся змалювати сцену, глядачем якої була лише одна людина і перевірити її свідчення неможливо. Обстоюючи вірогідність ситуації, спираюся на своє глибоке порівняно з іншими колегами знання Іванового характеру. Епізод цей викличе багато заперечень і в читачів, і в критиків. Гадаю, що якийнебудь наполоханий редактор заміриться й перекреслити його. Справді, згадка про Бога в наш атеїстичний вік звучить не зовсім ідейно. Але тут я не можу жертвувати життєвою правдою. До того ж нижче я поясню, що це був за бог і які він мав стосунки з Іваном. А покищо лише малюнок. Я записав його з уст друкаря Шульги. Вигадати таке Шульга не міг, не та людина.

Коли стривожений друкар помітив у газеті помилку і йому негайно знадобився Загатний, він побіг не на квартиру Івана, а прямісінько в райвиконком, бо вся редакція і друкарня знали, що цього вечора їхній секретар подається до Люди, котра чергує. Загатний, звісно, не обмовився й словом, та Уля не дрімала, пильно стежила за кожним телефонним дзвінком, за виразом Іванового обличчя, — якщо додати до всього цього чисто жіночу інтуїцію, котра в терехівських жінок була на дуже високому рівні, в точності прогнози не доводилося сумніватися. Отже, Шульга сів на свого старогорестарого вельюдрандулета і пострибав по бруківці крізь ніч, полохаючи сонних терехівців деренчанням сідла, спиць, щитків і педалей. Так він проїхав метрів двісті, потім притулив техніку до паркана й крізь райвиконкомівський скверик почалапав до під'їзду. Отут і побачив те, про що під великою тайною повідав мені через декілька років.

Впоперек доріжки білів Іванів пильовик. Сам Загатний стояв навколішках, руки на грудях, долоня в долоню, голова

піднята, обличчя до неба. Він щось пристрасно нашіптував. Шульга розчув і запам'ятав лише одну фразу:

— ... Боже, забери все, тільки дай мені покохати...

*

Ніч усе перевертала догори дном. Що в денній штовханині бундючно застувало світ своєю пишністю, зараз в'януло та відступало в куток кімнати. Справдешні проблеми хапали Андрія Сидоровича за горло, не давали дихнути. Ще й надміру парко було в кімнатці, Оксанка теж неспокійно критилась у ліжку. Марта спала, відвернувшись до стіни. Хаблак замислено вдивлявся в білий аркушик доньчиного обличчя, ніби конче хотів прочитати на нім вирішення всього, що йому боліло. Настане час, виросте з цієї крихітки людина, погляне збоку на свого батька, на нього, Андрія Хаблака, — що вона подумає? Він не матиме ні великих чинів, ні великої слави. У найкращому випадку завідуватиме відділом районної газети. Ну, друкуватиме в обласних чи республіканських газетах нариси. Покищо це його мрія. А найвірогідніше — вчителюватиме в сільській школі. Яким же треба бути, як жити, щоб у доньчиних очах затепліла повага? Ці очі — таке непідкупне дзеркало: не допоможе ні поважна поза, ні акторська міміка. Якщо ти, Хаблак, червивий, вони одразу, може, й не скажуть, але подумують: ти нечесно живеш, тату Хаблак. «Але ж заради тебе...» — спробує виправдатися Хаблак. «Тоді ми теж мусимо жити нечесно заради своїх майбутніх дітей, — скажуть очі. — Навіщо ж ти вчиш нас чесности? Між людей немає місця чесності, бо всі живуть заради власних дітей». Так подумає ця крихітка, Оксанка, коли виросте.

Тільки зараз Андрій Сидорович відчув себе батьком. Виявляється, це не так просто. Виявляється, ти ростиш свого суддю, всевидячого, непідкупного. Бо ти вкладеш у цей свій твір усе найкраще, що маєш. Діалектично правильно. Через сімнадцять років ти роздвоїшся й судитимеш сам себе. Ще, певно, не існувало виродка, який би твердив своїм дітям: крадь, одурюй, лицемір. Навіть коли він сам найперший злочинець світу. Смішно: батьки затягуються сигаретним димом і напучують синів: не паліть, це отрута. Потім знову затягуються. Кого має слухати син: батькового розуму чи батькового прикладу? Знову діалектика. Яка там діалектика, чому вплелось в його думки це слово? Розвиток, все пізнається в розвитку. Лекція з філософії. Викладач філософії — кандидат філософських наук. Хаблак — кандидат педагогічних наук. Які дурниці, це все ніч, безсоння, парко.

Чому в педагогів часто невиховані діти? Знайома вчителька казала, що вона ніколи б не прийняла власного сина до своєї класи. Хай не чує, що вона промовляє в класі, аби не розчаровувався після її домашніх розмов. Учитель трохи актор, лицедій. Але він не може завжди виступати на сцені,

в святкових вогнях рампи. Він мусить відпочивати. В нього є сім'я. Він скидає святкове вбрання й іде зі сцени додому. Аплъодуйте, аплъодуйте — я перевтілююся. Я геніяльний актор. Ми геніяльні актори. Всі, всі! А, власне, це ж дрібниця. Немає людини, котра б за життя хоч один раз не пішла проти своєї совісти. Вона, Оксана, ніколи про це не дізнається. А може, колис він розповість, як сміховинку. Анекдотичний випадок: редактор хоче, щоб він потвердив породистість його миршавого цуцика. Подумаєш, соціяльна позиція. Борець за справедливість — ха-ха! Гра. А в чомусь великому, спражньому він завжди обстоїть власну думку. Вони з Мартою тільки влаштовуються в житті, і через миршавого цуцика лишати Терехівку та знову десь шукати щастя... Гуляйвітер не пробачить. Злопам'ятний. У житті все простіше, ніж гадкується. Ніж уявляється вночі. Він ніколи не обмовиться Оксані ні словом.

— Лю-лі! Лю-лі-лі...

9

Пишуть, сперечаються, — я регулярно гортаю періодіку, — коли вже наука знесмертить людину. І нікому на думку не спаде, чи потребує людина того безсмертя. Уявляю, винайдуть денебудь у штаті Техас (для прикладу) довгожданий елексир. Хто ж перший увірветься в сон безсмертних? У кого тугіша кишеня. Безсмертя за мільярд долярів. Безсмертя по знайомству, по блату. «Мій двоюрідний братеник — адвокат того депутата, котрий... Замовте кілька безсмерть. Взаємно...» Це з якогось кінофільму. Запам'яталося. Знесмерчені мільярдери, безсмертні тирани, запопадливі блюдолизи теж безсмертні. «Хто в списку неблагонадійних, щепити безсмертя суворо заборонено. Нічого не можу вдіяти, сеньйор...» Хай вмирають крамольні думки, на землі буде спокійніше, тиран царює вічно, вічний спокій, вічна тиша... О люди!

Благословляю смерть! Благословляю смерть, яка одна зрівнює господарів і підлеглих. Благословляю найбільшу справедливість світу цього. Доки тиран і крамольник смертні, життя існує. Коли б не було смерти, ми й досі ходили б з кам'яними сокирами. Смерть — мотор прогресу. Бо тільки вона квапить смертних на великі діла. Коли попереду вічність, навіщо писати цей роман сьогодні? Попереду вічність, спіть, ви лежуйтеся на канапах і диванах. Всолоджуйтеся життям, ви ще встигнете до великих справ, попереду вічність, час є, і часу нема, бо він безмежний. Благословляю смерть — колісницю життя!..

Яка патетика! Оракул! Пророк! Геній! Відчуваю, що не напишу вже й слова, доки не відкриюся перед вами до дна, не скину з себе надмірний тягар, який гнітить мене четвертий день. І настирливі згадки про вчителя мого Петра Нетерплячку, і дитирамби смерті — все це наслідок відкриття, яке

я зробив минулого понеділка. Я навіть цьому зошитові боюся довіритися, не те що вголос вимовити. У мене — не лякайтеся, не йойкайте — рак горла. Так-так, це правда, негадана, зла правда. Ненаситне страховисько нашого віку наздоганяє мене. Я відчув це ще в суботу, десь третього дня по нашій вечірці. Не було ні температури, ні болю — а рак не болить! — лише горло біля самих грудей здерев'яніло; ковтнеш — і відчуваєш пухлину. Весь вечір я був пригнічений, хоча щосили відгонив сумні думки. А наступного дня я закашлявся в своїм крихітнім кабінетику. Що це був за кашель! Це був кашель Петра Нетерплячки, глибокий, сухий, чорний. Одразу пригадалися мені випускні екзамени, сад, передсмертне бухикання Петра Васильовича, сигарети «Прима», вирізани гланди. Бо і в мене з гландами була пригода. Правильніше, не пригода, а так собі, розмова, ще в час Загатного. Щойно я позбувся гланд, уперше після операції вийшов на роботу. Сиджу, курю. Як зараз пам'ятаю, «Приму». Петро Васильович теж увесь час «Приму» курив. А Загатний каже:

— Після такої операції ризиковно курити. Можете рак горла спіймати... Приемна смерть, лише болісна...

А я молодий, дурний. Хіба за такого віку думаєш про хворобу? Навіть смерти не годен уявити. Всі колись помремо, сміюся. І курю. І докурився. Певно, відтоді він мене й їсть. А нині остання стадія. Нетерплячка, відколи дізнався про свою болячку, тижнів шість прокачався, та й шабаш. Ось тобі, баба, і Юра. Шість тижнів. Сорочка два дні. Тисяча вісім годин. Шістдесят тисяч чотиреста вісімдесят хвилин. Три мільйони шістсот двадцять вісім тисяч вісімсот секунд. Я все точно підрахував. Замкнувся в своєму кабінетику та підраховував. Арифметика. Треба ж вивершити власному сконанню логічний підмуришок.

А взагалі зараз дуже важливо не панікувати. Зібрати думки. Усвідомити, що це неминуче, хоч бийся головою об цегляний ріг бібліотеки. Перебрав усі енциклопедії, всі лікарські довідники, які знайшлися у бібліотеці та в дружини. Але про ознаки раку горла в них анітелень. Хай вони всі повиздихають, писаки, за що тільки гроші їм платять. Якось дружина мало не помітила, що її медичні підручники гортаю. Вже клямкою брязнула. Я, правда, встиг всунути книгу в стеляж. Ідіотське становище. Може б, і наважився піти до лікаря, алеж дружини не минеш. Вона часто в реєстратурі сидить. Та й медсестри розкажуть. Та що медсестри? Завтра уся Терехівка знатиме: у Гужви, завідувача бібліотеки, рак горла.

Доведеться забрати зошита до свого кабінету й писати на службі, можливо, затримуватися після роботи. Боюся, що дружина ненароком відчинить шухляду та зазирне. Не люблю голосінь. Ще наголоситься.

Засинаєш увечорі й сподіваєшся, що вранці чорний відчай розвіється, раптом прокинешся здоровий, дужий — і попереду життя. Після ночі, ще оком не лупнеш, слину гаряч-

ково ковтаєш, а воно не зникло, воно тут, ще й побільшало за ніч. І попереду тільки шість тижнів. Де там, уже майже п'ять. Одразу гидкий холод по тілу. Я десь вичитав — могильний холод. Але годі. Так і збожеволіти можна, не дочекавшись кону.

Писатиму ліпше про Івана Кириловича.

*

— Іване Кириловичу! Помилка! — гукнув друкар, ніби щойно помітив секретаря.

Загатний підхопився, зіжмакав пильовик:

— Прокляття! Авторучка випала, мацав-мацав, наче крізь землю провалилася. Де помилка?

— В заголовку. На третій. Пристукнув газету, глянув, а там: «Кукукурудза на силос». Три «ку». Сам боюсь виправляти, ще гірше втну. І редактора не хотілося будити — завтра по догані коректорам вліпить. Так я до вас...

Шульга белькотів, белькотів, ледве встигаючи за Іваном, котрий широко ступав у бік редакції. Йому хотілося швидше відійти од райвиконкому і від усього, що хвилину тому сталося:

— Ви їдьте, переберіть, я зараз прийду.

Вельосипед друкаря задеренчав попереду й зник у темряві.

Він на одну мить піддався слабкості, й ось маєш. Невже Шульга щось помітив? Тільки не вистачало, аби Терехівка зашваркотіла, буцімто Загатний вірить у Бога й молився, вийшовши вночі од Люди. Яка гидота! А винен сам. Після розмови з Людою здалося раптом, що він дуже самотній. Що він нікого не кохав і не покохав. І що в розбраті з Людою причина не творчість, а його нездатність по-справжньому закохатися. Неврастенія, звісно. Але все це так навально впало на нього, що годі було відбутися незначними жартами. Та ще ніч. На одну мить він забув і свою творчість, і свою велику місію. Бачте, йому захотілося людського щастя. Тоді біжи, обмінй святі, творчі години завтрашнього ранку, коли почуватимешся богом, на пелюшки, фікуси й тепле тіло під боком. Чому ж ти стоїш? Ще не пізно. Вона забуде твою недавню промову. Як і ти забудеш викарбувані в серці слова, що за них так дорого заплатив чотирьохсотденним гниттям у Терехівці: якщо не бути генієм, краще не існувати... Якщо не бути генієм, краще не існувати... Частіше повторювати — найкращий спосіб боротьби з власними слабкостями.

Він заходив до редакції, рішуче стиснувши зуби. Життя — це боротьба. Найперше з самим собою. Уже потім з оточенням...

*

Оксанка прокинулася десь після дванадцятої, закомилилась і не здалась на жодні Андрієві зачитування.

— Давай переповимо, та погодую, хоч і ранувато, але, може, потім довше поспить, — рівним голосом сказала дружина, ніби зовсім не спала.

... Можна просити дві кімнати з кухнею, в райцентрі з квартирами вельми сутужно, але в редакції сімейних претендентів немає, а райком буде, десь під осінь здаватимуть. Якщо Гуляйвітер захоче — виб'є. А можна це привезти з села її матір і ненароком похвалитися редактору, мовляв, дивіться, як живемо, — трое дорослих і дитина в одній кімнатці, і тридцять карбованців щомісяця, й дружина лише з вересня працюватиме. Гуляйвітер — сантиментальний поза своєю діловитістю, він любить опікувати. А ще краще секретаря райкому при нагоді завезти, адже доводиться їздити з ним у села. Ось їдемо мимо, я й кажу: «Водички не бажаєте випити?» Ні, не годиться, краще б кваску, теж примітивно, як каже Іван Кирилович, ага, я скажу секретареві: «Дмитре Семеновичу, в мене донька, п'ятий місяць, таке миле, недавно з села привіз, хочете подивитися?» Секретар, припертий до стіни, не зможе ж сказати, що не хоче дивитися на Хаблакову доньку, що йому це нецікаво, хіба вже дуже ніколи, тоді я іншим разом, коли мимо їхатимемо, з тим же запитанням.

І ось ми заходимо, Марта демонструє нашу доньку, а в нас тіснява, задуха, мати її теж тут, ще для враження Христинівну запросити. Марта починає дипломатичну розмову, як важко з дитиною в такій крихітній кімнатці. І секретар вимушений обмовитися: «Потерпіть кілька місяців, закінчуємо будинок...» Тоді я хапаюся за ці слова, біжу до Гуляйвітра, Гуляйвітер біжить у райком і каже: «Перший пообіцяв Хаблакові квартиру в новім домі, треба внести до списку...» Як усе кругло й гарно, наче по писаному!

Це лише одна з комбінацій, а їх можна придумати безліч. Головне, щоб тебе не спинали жодні етичні норми, моральні принципи. Їх вигадали професори, що мають багатокімнатні квартири. А в кого немає навіть кімнати, треба лізти напролом. Не постукаєш — не відчинять! Хто не вельми соромився, коли виписували призначення, той нині працює в місті. Ех, коли б вернути час розподілу, він би вже не ховався за спину, очікуючи, коли його покличуть та скажуть: «Ось що лишилося, вибирайте!..» Він би розштовхав їх ліктями, горло перегриз... Андрій Сидорович не впізнавав себе. Виявляється, найважче ступити перший крок. Варто сказати Гуляйвітру, що його вуличний песик високої породи, варто один раз переступити через себе, зрадити себе, заплющити очі та притоптати власну совість, як ланцюг видзвонює далі, ланка за ланкою, бубличок за бубличком, до кінця.

Це ніби криниця з корбою, тільки випустиш з рук — відро потягне вниз, корба крутнулася, потім ще раз, швидше, швидше, корба стугонить, цямрина хитається, а відро летить у темне, густе провалля, куди й зазирнути страшно.

Але Хаблак зазирає. З цікавістю й острахом дивився у прірву, що відкривалася перед ним. Тепер він буде вільний від самого себе. Він усього доможеться, бо не спинятиме себе пересторогами: це незручно, нечесно або «що подумаютъ люди». Все дозволено, що собі на користь. Справді, чому він, вчинивши один нечесний крок, не може зробити другого? Набагато легше, ніж перший. А третій легше, ніж другий. А четвертий... Знову криниця з корбою. Знову чорна прірва, де навіть зорі не блимають...

Цього разу Хаблак відсахнувся. Аж застогнав, крутнувся на постелі, обличчям у подушку.

— Болить щось? — прошепотіла Марта, вкладаючи дочку в ліжко.

— Болить... — видихнув по хвилі Хаблак.

Спливає ніч, ось-ось почнеться день моїх героїв. Небавом над сонною Терехівкою зійде сонце, білі тумани зароживіють у березі й повіються червоною віхолою до неба. Розквітнуть росини на кущах, павутиння в бур'янах, під книгарнею заіскриться. Заскрипить криничний журавель, Іван дістане відро свіжої води, в голубих хвильках плаватиме листя вишень — вночі парубки вертали з гулів, шматували ягоди, листя в колодязь натрусили...

За п'ять тижнів до смерти стаєш ліриком і починаєш розуміти, скільки втрачаємо, йдучи з цього світу.

День починається для моїх героїв, тільки мое, Гужви, сонце сідає, обіцяючи вічну ніч...

ДЕНЬ

Випадковість чи перст долі, але до якого б гурту я зараз не втрапив, одразу розмови про смерть починаються. Ось і не вір у прикмети. Сьогодні завідувачка нашою читальнею розповіла випадок із сином. Надвечір'я, сутінки. У вітальні зібралася сім'я, телевізор дивляться. Раптом прочиняються двері, на порозі, в холодних голубих тінях од екрана, семирічний хлопчик. І голосне, відчайне:

— Мамуню, я теж колись помру?

Вітальня мовчить. Чим утішиш?.. Він зрозумів ту мовчанку. І в сльози, в крик. Збиралися лікаря викликати. Нервовий приступ. З тиждень сам спати боявся. Тільки за материну руку тримався. Потроху минулося.

Я не пам'ятаю, щоб у дитинстві про смерть думав. Брешу. Певний час був переконаний, що в мене сухоти. Але це несерйозно, після лекції про туберкульозу, що її читала районна лікарка. Тоді мене лякала навіть не смерть, а сама хвороба: доведеться на людях плювати в хустинку, покладуть до лікарні, колотимуть...

Правду кажучи, я до оцих ось недавніх днів не міг уявити, що мене колись не стане. Можливо, я надто товстошкірий. Нерви міцні. Тобто теоретично я знав, що всі смерт-

ні й що я, на жаль, теж. Але смерть відступила в туманну безвість. І на думку не спадало, що через п'ять, десять, двадцять, навіть п'ятдесят років світ для мене згасне. Коли купляв мотоцикла, був переконаний, що їздитиму на нім доти, доки не зістариться. Зводив у думках на місці старого, тещино, новий будинок і думав, що років через тридцять або і раніше доведеться ще новіший будувати. Довше він не витримає. Речі були смертні, але я безсмертний. А зараз це найбільше драгує. Коли б разом з нами гинули речі, і нам би легше вмиралось. Алеж ні, той дурноверхий погріб, що його майже власноруч змурував і так пишався, стоятиме щонайменше півстоліття, ковтаючи в своє ненажерливе нутро картоплю, буряки, квашеню, молоко, сири, всіляку живність, а мене за півтора місяці черви точитимуть!..

Коли б лише це. Я гірше передчуваю. І тут нікому не дорікнеш. Мине трохи часу по моїй смерті — й чужі руки візьмуться за важіль швидкостей мотоцикла, переведуть на нейтральну, втикнуть ключа, шморгнуть ступнею, і мотоцикл покірно повезе його — не буде ж дружина вічно вдовою, життя є життя. Інший ходитиме подвір'ям, братиме воду з колодязя, якого я викопав, аби не човгати аж на вулицю, сидітиме в альтанці, котру я стеслював і обсадив диким виноградом, вмикатиме мого магнетофона, мого телевізора, зніматиме мою кінокамерою. І вони всі: погріб, телевізор, колодязь, альтанка, магнетофон, мотоцикл — всі-всі одразу ж забудуть мене, наче ніколи й не існувало на світі Гужви, якому зобов'язані своїм життям.

Це, мабуть, найпідліша зрада з усіх, які я знав. Бо ні дівчата замолоду, ні друзі, ні навіть дружина — ніхто не обіцяв мені безсмертя. А речі обіцяли! Вони лащились до мене, вони нашіптували: купи, теслюй, діставай, загорджуйся нами від незатишного світу; ми твоє тіло, ти безсмертний, бо ми вічні. А тепер вони мило посміхаються та здаля кивають мені: «Прощавай, не згадуй лихом, ми підемо далі, а тебе не візьмемо з собою, навіщо нам мертвяк?» І я лишаюсь один-однісінький на осінній дорозі, вже сутеніє, з полів котиться п'їтьма, стає моторошно і лячно, тепер я розумію: кожен помирає самотній, є така п'єса. Хай будеш ти проклятий, оманливий, зрадливий світе речей, який я сам породив!

Виявляється, в казочці, в лісовій ідилії, була трагічна недовмленість, а я не помітив чи боявся помічати. Взимку голодні вовки з'їдять вола, корову з'їдять, кабана з'їдять, півень утече в сніги — і там його лисиця зловить або й з голоднечі сам скоцюрбиться; але вогонь у печі не згасне, тепло, червоно блиматимуть серед снігової пущі віконця хатини, пахкий дим витиметься над бовдуром — вовки сидітимуть півколом на припічку, грітимуть свої замерзлі хвости й жуватимуть смаженю з м'яса недавніх господарів. Хатці ж буде байдуже, хто в ній заново оселився. А скільки вона обіцяла мені, ця ідилійна хатина серед снігів — мое дитство, моя юність!..

І слимакова мушля — лишень ілюзія затишку та безсмертя. Слимака висмокче якась жаба-риба, чи хто там ними живиться, а мушля так само весело, манливо, безтурботно хилитатиметься на грайливих хвильках, зваблюючи іншого довірливого Гужву. Потім у мушлі знову хтось оселиться, а мушлі байдуже, хто в ній мешкатиме, вона кожному обіцятиме безсмертя. Ну і світ! Будьте ви ще раз прокляті! Ми недоїдаємо, ночі просиджуємо над роботою, економимо кожную копійку, аби було не гірше й не менше, ніж у людей, а ви нас лишаєте голими саме в ту мить, коли ілюзія нам найнеобхідніша...

Ну й розфілософствувався я... Вам, певно, давно обридли такі мудрощі. Мене не спиниш, коли допече. А таки дуже допекло. Далі нема куди. Квапилася людина, метушилася, мріяла, по вуха в клопотах, надіях, бажаннях — і раптом її хапають серед вулиці, зупиняють та кажуть: поспішати нема куди, розумієте, нема куди, приїхали, злазьте. Людина підводить очі, озирається здивовано: куди ж вона прагла, що зробила, якими клопотами жила, де слід її? А люди ідуть, ідуть, мчать машини. «Купуйте льотерії, купуйте льотерії!». Годі сліду шукати на тротуарах, на дорогах, якими щохвилини пробігають тисячі. Сліду нема. Невблаганна сила вириває людину з людського потоку, веде вбік, людина знає: ще кілька кроків — і все. І без вороття. Навіки. Ще шаленіше озирається людина в останній надії помітити, хоч який слід її метушні, а сліду немає, немає, немає...

Інша річ, коли б працював я десь на великій будові, що стоятиме віки. Я б знав: ніхто, звісно, ймення мого не увічнить на цьому бетоні, але справа рук моїх, ще довго житиме на землі. Коли завтра помирати — кілька століть видається вічністю. Алеж я чотири роки просидів у редакції та шість років у бібліотеці. І що там прикидатися, хоч перед фінішем будь чесний — ніде я не горів, хотів тільки затишку, спокою та щоб з обов'язками справлятися, не люблю дарма гроші одержувати, соромно. Втратить щось бібліотека від зміни завідувача? Не думаю. Можливо, навіть новий буде ініціативніший, щось цікаве вигідає, в газетах про бібліотеку напишуть. Думаєте, довго про мене пам'ять житиме? Звичайно, спершу згадуватимуть, зібравшись до купи, коли немає відвідувачів: «Бідолаха Гужва! Бідолаха Гужва! Непоганий був чоловік. І треба ж так...» А міне якийсь рік — забудеться. Хібащо новий завідувач папірця в шухлядах відшукає, можливо, навіть сторінку цього роману, покрутить, покрутить у руках, зметукує: «А це ж того, покійника, Гужви...» Зідхне, бо всі ми сантиментальні, всі м'якшаємо, про смерть згадавши, бо всі смертні, зімне та й пошпурить у кошик для сміття...

Але повернуся від цієї сумної пісні до роману. Хай трохи злагідніє серце в колі моїх героїв, вони щасливіші — для них зараз розпочнеться новий день. Мені ж до кінця роботи ще більше години, напишу про Іванове пробудження, аби чи-

мось зайнятися. Віл покiрно ступає до ворiт бiйни, хоч ще здала чує запах кровi. В тiм своя, воляча фiлософiя.

*

Iвана збудило радiо. Об нещiльно прочиненi дверi су-сiдної кiмнати билися спортивнi маршi. Зирнув на годинника — шiв на восьму. Господарка навмисне ввiмкнула репродуктор: не вистачало, щоб вiн спiзнився на роботу. Потягся до тренувального костюма на стiльцi — зверху лежали авторучка i бльокнот. Повернувся дуже пiзно i ще збирався ранком працювати. Тепер доведеться вiдкласти на обiдню перерву. Вiн пообiдає пiзніше, а з години до двох писатиме. Приємно розпочинати день передчуттям творчої роботи. Це збуджує, i бiльше себе поважаєш. Вiн уже з мiсяць серйозно не працював. Та й усе, що досi зроблене, маловартiсне порiвняно з його новим задумом. Це, певно, свiдчить про молодiсть духу, коли прожите життя вважаєш лише прологом майбутнього, справжнього. Тiльки в ротi гидкий присмак. Учора здуру накурився i набалакався. Здається, припеченої руки замало. Якцо треба, вiн голки пiд нiгтi заганятиме. Сили волi вистачить. Але таки витруїть iз себе весь непотрiб, лишивши справжнього Iвана Загатного. Вiднини вiн буде самим собою.

Ласкаво поголубив цупкi листочки бльокнота. Вiн їх любив, бо їм судилося прийняти в себе його найзаповiтніше. Уже бачив на бiлим паперi лави слiв, що їх здатнi породити лише почуття та розум Загатного. Раптом спало на думку, що, можливо, саме цьому бльокнотовi судилося тисячолiття лежати пiд склом у майбутньому музеї письменника Iвана Загатного й зараз його пальцi торкаються вiчності. Думка була трохи жаргiвлива, а трохи i навсправжки, йому не хотiлось у цiм копірситися, засмiявся радiсно i вийшов на ганок.

Господарка пiдмiтала двiр, вона пiдмiтала його кожного ранку, вiдколи помер чоловiк, — нудьгувала.

— Доброго ранку, — сказав Загатний.

— Доброго ранку, Iване Кириловичу, як вам спалося?

Вона так хотiла побалакати, трохи забутися. Часом Загатний милостиво слухав терехiвськi новини, але сьогоднi його не збачити, вiн економитиме кожен душевний порух. Метнувся повз розкiшнi жоржини в город i межею подибав на левади. Побiг трав'янистою стежкою мiж тинiв та верболозiв, високо пiдймаючи колiна i тулячи до грудей руки, наче справжнiй спортсмен. Хати здивовано зиркали голубуватими шибами з-пiд стрiх та черепичних дахiв. За рiк вони так i не навчилися прикидатися, що Iванова зарядка їх не обходить. Зробивши коло над рiчкою, спинився в улоговинi, замажав руками, закрутив попереком. Шиби витрiшкувато стежили, стежили...

Коли б то хати здогадувалися, як вiн ненавидить цю щоденну ранкову гiмнастику! Але в герцi, якщо вiн триватиме

навіть ще рік, переможе Іван Загатний. Минулої осені до нього підійшла ця посередність — Гуляй з інспекції: «Перші дні ми всі героїлися. Я теж починав з гімнастики. Тепер волюю зайву годину поспати. Не той ритм життя, колего. Провінція, і ти звикнеш...» Найгірше було взимку — під зловтішними поглядами білих шибок розтирати груди снігом та ще бадьоро вітатися з терехівцями. Але він і тоді не скорився, видужив. Треба поспішати, за дванадцять до восьмої він будь-що повинен сидіти в їдальні, за крайнім столиком під фікусом. За дванадцять до восьмої офіціантка поставить на стіл двійко варених яєць, манну кашу і склянку чорної кави.

Загатний причимчикував до хати, дістав з криниці відро води (у смарагдовім небі плавало вишневе листя), вмився до половини й витерся волохатим рушником, що його передбачливо винесла господарка. Над тином, від кілочка до кілочка, пливли голови терехівців. Вітались і зацікавлено зиркали на Загатного. Він тер тіло до рожевості, до болю. Тоді одягся у випрасувані штани і білу полотняну теніску з вишивкою над кишенею, теж дбайливо випрасувану (доплачував господарці за прасування, щоб кожного ранку була свіжа теніска з вишивкою — купив їх колись аж п'ять однакових, ще за студентської практики, і зараз терехівці дивувались: щоранку в свіжій, ніби на параді зібрався). Буде паркувати, але піджак накинув, вулицями він ходив тільки в костюмі, дуже йому потрібне тенісне панібратство з терехівцями. Цікаво, хіба ми одягаємося лише задля тепла, вигляду і таке інше? Одягом перш за все ми відмежовуємось од світу, од інших, схожих на себе, одяг стереже наше «я», голі, ми розчиняємось у масі, натовпі, порожнечі. Одяг підкреслює, що ти інший, не такий, як усі, і зась вам усім до мене. Цю думку треба записати та десь використати.

Загатний глянув на себе в люстро — трохи стомлена життям, високочола, інтелектуальна людина. Худорляве обличчя, рання сивина на скронях, глибокі, замислені очі, — узяв з валізи шостий томик Гегеля, п'ятий учора забув у редакції, спішив до Люди, — і вийшов на вулицю. Ступав без поспіху, трохи опустивши плечі й голову, було ще чотирнадцять до восьмої, двох хвилин цілком вистачає дійти до їдальні. Коли вітався зі стрічними, високо підводив голову, ніби щойно збудився од глибоких дум, без усмішки (в Терехівці всі при зустрічах чомусь дуже безглуздо всміхалися одне одному, він це давно помітив), але поважно, низько вклонявся. Хтось писав, уже не пам'ятає, що ввічливість — найкраща форма відчуження. Він знає, як дратує часом натовп його підкреслена інтелігентна чемність. Та це з Гегелем у руці. Гегель і Терехівка. Діалектична логіка. Філософія історії. «Ви не чули, кажуть, з вересня району не буде, це вже точно. Галька-ветеринарша приїхала з області, на власні вуха, а ви нічого не чули?» Він купив дванадцять томиків у букініста, видання 30-их років, у чорній коленкоровій обкладинці, літери тиснуті золотом.

«Що це ви за книжку все літо носите?»

«Гегель, багатотомне видання».

«Вчитесь? Я сам нещодавно складав його. Вік би не бачити. Я на заочнім».

«Не подобається?»

«Хто?»

«Та Гегель».

«Ха-ха, ну й гуморист ви. Я ж по філософському словнику... Та й ви не мучтесь, а візьміть філософський словник, жартома складете».

«Я вже скінчив університет. Гегель — мій улюблений філософ».

Дуже характерна розмова. У пикку Терехівці він закохався б у самого диявола, не те що в Гегеля.

Зараз буде за дванадцять восьма. Десять секунд. Саме зійти на ганок і перетнути залю. Іван Кирилович привітався з буфетницею, вона навіть не глянула на годинник: з півроку дивилась і зводила брови. Тепер звикла, не дивується. Іноді переводить стрілки з його появою, якщо годинник лишився з ночі незаведений і відстав. Вклонився офіціантці. Вона несла склянку чорної кави. На столику під фікусом стояла тарілка манної каші, білий хліб і яйця на тарілці. У нього хворий шлунок. Якщо не поберегтися, може бути виразка. Він мусить харчуватися обачно. З кухні пахло смаженим. Шашликом. Шніцелем. Підгорілою цибулею... Він любить смажену цибулю. Тільки не дозволяти собі зайвих думок. Так можна розкиснути. Вирватися б до обласного центру та наїстися досхочу в ресторані. Він доведе їм, що має сильну волю. Десь на третій день по приїзді в Терехівку завідувач ідальні допитувався: «А якщо не прийдете за дванадцять до восьмої? Раптом вас не буде за дванадцять до восьмої?»

«Мене не буде лише тоді, коли я вночі несподівано переселюсь до іншого світу. Але ви нічого не втрачаєте. Я плачу за тиждень уперед».

Його відповідь довго мандрувала по Терехівці.

— Ви не читали Белля? — якимось поцікавився Іван.

Завідувач зніяковів:

— Золя читав, а Белля не доводилося, здається. Стільки роботи, знаєте...

«Тільки не вистачало, щоб ти читав „Більярд о пів на десяту”», — з полегкістю подумав Загатний.

2

Прочитав попередній розділок про себе — гидко стало. Навіть ця історія провінційного «хвілософа», який усі свої двадцять сім років мріяв так улягтися, щоб боки не муляло, — гірша від гістерії. Свідома спроба гістерії, гра в гістерію, симуляцію — ось точна діагноза. А все тому, що, розп'якуючи про власну смерть, я не вірю в неї або щосили намага-

юся не вірити, лишаю для себе щілину, закуточок, де можна сховатися за слова, за щасливий випадок, за ілюзію. Проте ж ховатися нема куди. Не сховаєшся.

Сьогодні вранці пройшовся по саду, молодесенькі яблуні треба б соломомо оперезати, скоро морози. Згодом подумалося: кому це треба? Мені в усякому разі воно ні до чого. Це я напевне знаю. Вже не те що яблук — зелених листочків не побачу. Звичайно, коли вмирають років під сімдесят, можна зігрівати в садочку свої старі кісточки, садити молодняк і мріяти, що онуки та правнуки, яблука смакуючи, тобі дякуватимуть. Ще одна людська ілюзія. А якщо тобі лише під тридцять і ти сам яблук не встиг наїстися, а тобі кажуть досить . . . Можливо, це егоїзм. Кожен буде егоїстом за таких обставин. Нормальна реакція живого організму.

Цікаве спостереження. За останній тиждень моя хода змінилася. Раніше майже бігцем на роботу і з роботи: вдома по господарству турбот доволі, не гайнуєш жодної хвилини. Тепер мені здається, що чим швидше йдеш, тим непомітніше час спливає. А шкода ж, кожна секундочка на обліку, кожна мить хочеш в і д ч у т и, знаючи, що вона вже ніколи не повториться й дуже мало їх у тебе лишилося. Ось і ступаєш повільно, насолоджуєшся своїми рухами, думками, навколишнім світом. Взагалі лише тепер зрозумів я всю відносність часу. Даремно ми метеликів-одноденок жаліємо: мовляв, дуже мало тішаться білим світом. Дурниці. Для них день, певно, вічність, чи не довчий за наше багаторічне життя. По собі суджу: зараз кожна доба для мене незрівнянно розтягується, ніби гумова. Скільки передумаю, відчую — раніше за місяць того не встигав. А все тому, що не поспішаю жити. Прокидаюся рано — який там сон, ще виплюся . . . Милуюся, стримуючи бухикання: наливається світлом кімната, дружина легко духає, донька в ліжечку з боку на бік перевертається, сніжок на шибках шарудить, бузок під вікнами хилитається, півень-соня похапцем прокукурікає в хліві. Нарешті теща на кухні гримкотне чавунами; дружина прокинеться, одягається, а я все ще не поспішаю, дивлюся, слухаю, смакую світ, ніби дитинча цукерку.

«Миколо, час уже корові нести!» — нарешті прошепоче крізь двері теща, аби не розбудити онуки. Тоді я підводжуся, відчиняю хліві, випускаю курей, несу з тещею чи дружиною цебро пійла корові. На цім моя господарська місія закінчується. До сніданку пройдуся садом, ще сутінковим, сіруватим, — пізня осінь, потім снідаю, цмулячи кожную ложку супу (раніше, бувало, сьорбаєш, на годинник глипаєш, давши хлібом — ні задоволення, ні відчуття часу). За десять до дев'ятої (весною та влітку робочий день у районних установах з восьмої починається, інші півроку — з дев'ятої) біжить в амбулаторію дружина. Тоді сідаєш у крісло з якимось журналом у руках, але не читаєш та й ні про що не думаєш. Тільки прислухаєшся до цокоту годинника — цок-цок, цок-цок, цок-цок, цок-цок,

уже на шість секунд менше лишилося жити, цок-цок, ще на дві, але ти не змарнував цих секунд, бо відчув їх. Треба буде купити пісочний годинник, але в терехівських крамницях немає, там час перестає бути чимось вигаданим, невловним, він матеріалізується, його можна бачити, сам плин часу спостерігаєш; годинникові стрілки — теж непогано, але це радше символ, і до того ж більш статичний.

Десь о десятій прокидається дочка, кличе до себе, конозиться; теща одягає її, а я ніби не чую. Зараз для мене існує тільки час, бодай краплинку якого шкода загубити. Все, що заважає його відчувати, чуже й байдуже мені. За п'ятнадцять хвилин до одинадцятої — бібліотека працює з одинадцятої — одягаюся, виходжу на вулицю. Здається, що від ночі минуло не п'яток годин, а щонайменше тиждень. Радію тій ілюзії, всміхаюся молодому снігові, колючому вітрові, але теж жодних різких емоцій, емоції відволікають, розпоршують увагу й силу.

Обережно ступаю по тихій, білій вулиці, а перед очима лише піщаний годинник і золотистий струмок тече, тече...

*

Шість днів не виймав із шухляди зошита. Не міг писати — не вистачало нахабства. Спершу себе зрозумій до пуття. А ти не зрозумів, хоч вигадав добре, шана моїй винахідливості — відчувати кожную мить і в такий спосіб продовжити п'ять тижнів ледь не до вічності. Але вже третього дня мені стало лячно, далі страх ріс щогодини, ніби снігова лавина, яка котиться з гір. Він і змусив чесно озирнутися. Але позаду нічого навіть не бовваніло. Тобто в межах останніх днів. Ніби якесь провалля. Сіра пустеля — ні спогаду, ні сліду. Хай манюсінького. Погодьтеся, це дуже страшно, коли запитуєш себе: ти жив чи не жив ці дні і чи живеш сьогодні, зараз? А я ж смакував кожную секундочку, наче грікий п'яниця останні краплини оковитої.

Поруч цього провалля з яскравою реальністю постали минулі дні, місяці, роки. Навіть найпрозаїчніша відпустка моя, перша в бібліотеці, коли за місяць огородив садибу парканчиком та збив з бракованих дощок хижку, — навіть вона лишилась у пам'яті. Я плентався уздовж загорожі, мацав штахетіки, жердини, шапки забитих гвіздків — кожен беріг у собі секунду мого життя, а то й дві: це був справді зматеріяльований час. Кожен забитий мною гвіздок гальмував його квапливий біг — ця думка й зараз не дає мені спокою. Десь тут вирішення проблеми, яка болить мені.

Знаю, що не відкриваю Америки. Може, й глузуватимуть столичники: мовляв, усе це давним-давно відоме, ще Гете писав — тільки робота зберігає мить, безсмертить людину. Алеж скажу вам, і до Гете писали... Я не претендую на відкриття. Кожна людина, навіть найпростіша, як люблять у нас

казати, відкриває світ заново. Я й описую щойно відкрите мною. Не конечна мета головне (ми всі приходимо майже до одного й того ж), а дорога. Над цим теж варто поміркувати. Обернуся покищо до своїх Іванів та Хаблаків, аби ви не покинули цих сторінок, заморені моїм периферійним мудруванням...

*

Кожного ранку, прошкуючи до редакції, Загатний мав клопіт з вітанням. Поперше, він ніколи не запам'ятовував облич. На роботі, в установах, у клубі люди пливли мимо, наче на ескаляторі метро, не полишаючи сліду ні в пам'яті, ні в серці, бо Іван не цікавився ними. Аби знати масу, треба виявити кілька стандартних типів, а він їх досконало вивчив ще у війську. Тож і виходило, що Івана Кириловича знали всі терехівці, а він лише якийсь десяток найкольоритніших постатей, окрім, звичайно, редакційних колег та районного начальства. Змушений селищними традиціями вітатися з кожним стрічним, він виробив знаменитий загатнівський уклін (терехівські старожителі досі люблять копіювати його, згадуючи славне минуле селища за святковим столом після першої чарки. Це була геніяльна синтеза нарочитої, підкресленої ввічливості й заглибленої в себе стриманості). Хай знають, що хоч він і поруч них, хоч і спішить одними й тими ж закуреними терехівськими вулицями на роботу, він все одно не з ними. Його уклін — тільки машкара: віддає належну шану традиціям людського збіговиська, але втямте, які насправді довгі гони між Загатним і Терехівкою.

І ще одне бентежило Івана Кириловича в ці ранкові години — зустрічі з районним начальством. Аби поважати себе, доводилось і тут користуватися типовим проектом: холонднувате обличчя, легкий нахил голови, замислені очі, що пробігають по стрічному, не помічаючи його. Але це важко вдається. Навіть собі не признаєшся, як важко. Мабуть, діє інерція посередностей, що липнуть до сильних світу сього, наче вогкий сніг до чобіт. А може, ще армійська звичка.

Ніби йому не однаково, хто перед ним: терехівські вожді чи терехівська маса. Усі на один копил шиті. Щосили тупили губи, щоб не розвела їх багатозначна усмішечка, а погляд не підсолодився хоч краплею улесливої теплоти. Мовляв, ми з вами рівня, хоч зараз про це ані слова, і тільки ми з вами знаємо ціну всьому, що вовтузиться десь далеко вниз, біля наших ніг. Теж мені солідарність. (Такі думки дуже гнітили Івана Кириловича, що глибоко зневажав будь-яке начальство й мав себе за дуже самостійну індивідуальність). Намагався пересилити себе. Завваживши голову райвиконкому чи райкомівського секретаря, робив ще холодніше обличчя та майже не вклонявся, ледь кивав головою, ніби й справді милостиво ошчасливлював їх своїм вітанням, — усе

зі страху вволити себе іншому Загатному. Начальники, звісно, гнівалися в душі, застерігши таку демонстративну неповагу, бо, як і все у нас, були люди прості, щирі й трошки патріархальні.

Нарешті, стомлений майже п'ятихвилинною (од ідальні до редакції іти було чотири з половиною хвилини, і ще тридцять секунд лишалось, аби перейти двір та відімкнути двері) напругою нервів, Іван Кирилович звертав у редакційні ворота та з десяток кроків, до шовковиці, де знову потрапляв у погляди колег, міг належати самому собі. Загатний дуже любив ці десять кроків. Лише тепер по-справжньому насолоджувався ранком, вдячний дворові за перепочинок.

Скинувши на мить королівські шати, він уперше помічав небо — ще не спечне, голубе, свіже. Помічав айстри, сині, рожеві, білі, що пінилися уздовж стежок. Ніжні настурції ловили сонце та джмелів. Намистинки роси сріблилися на стрільчастому листі пирію. Мишуваті горобці визбирували в траві під шовковицею перестиглі ягоди. Це був миттєвий подих чогось великого, справжнього, він збуджував та оновлював Івана після першого акту вистави перед наступною грою. Це був антракт. Ці кілька секунд Загатний думав лише про свою майбутню творчість (у загальних, приемних рисах). Він передчував їх, неповторно плідні хвилини надхнення, коли залишиться сам у прохолодних кабінетах редакції, схилиться над білим папером і засіє його темним плетивом своїх думок та образів. *Він іде в людський івалт, в стовписько, в колотнечу, він хоче довести їм, що посередністю бути легко, вони ж і на те не здатні, не здатні на своє бездумне, рослинне існування, вони ниці в своїй ницості, він проштовхується крізь пітнявий натовп у коло, йому зав'язують очі хусткою, він презирливо посміхається і...* Але потім, колись, можливо, в обідню перерву, бо зараз на нього чекають. Ось вони — Дзядзько, Хаблак, Гужва, Молохва, Пріська, друкарка Уля, вони вже побачили, стежать за ним, зараз він привітається, антракт скінчиться, третій дзвінок, час на сцену. Чи не в тимчасовості та неконкретності уся принада цих десяти кроків? Вони чекають на нього. Що ж, беріть мене, розпинайте сім робочих годин, але ви, ниці, і не здогадуєтесь, що я не я, тут лише моя тінь, а сам я давно в своїй новелі, де я вільний бачити вас такими, які ви є насправді. І я насмішкувато зирю на вас з тої недосяжної для посередностей вершини...

— Доброго ранку, товариші!

Вони про щось балакали до його появи, реготали й лускали разом з насінням свіжі терехівські плітки. Холодна Іванова стриманість, наче лянцета, розтяла їхню безпосередність, сміх згас, балачки стихли. Загатному подумалося, чи не про нього тут пліткували. Невже встигли дізнатися про вчорашню зустріч з Людою? А втім... Поруч того, що він створить сьогодні, вся гидь світу...

Коли він повертав у редакційних дверях ключа, репродуктор на майдані протутукав вісім.

*

Сьогодні вперше за коротку журналістську діяльність початок робочого дня здався Хаблакові не святом, а службою. Не обтяжливою, правда, як у школі, в часи студентської практики, — тоді він ішов на заняття, ніби на допит: не поладив з клясою, шестиклясники глузували і з його зовнішності, і з прізвища. Зараз це було легке, трохи несерйозне розуміння необхідності: ось він відпрацює чотири години, потім година перерви на обід, потім ще три години роботи — і вільний, аж до наступного ранку належатиме собі, дочці та Марті. Навіть радів з незвичної легкості — так працює більшість, відтепер він належатиме більшості, розчиниться в масі, а це приємно заколисує, і ніхто не киватиме, що Хаблак трудиться до сьомого поту, вечори просиджує над замітками, які інші лускають мов горіхи. Він працює, як усі. Він безтурботний, як усі. Він байдужий, як усі. Як усі — магічне слово. І збудливий холодок у грудях, коли опустиш очі долу, заглянеш у чорну прірву, куди можеш котитись, котитись і не сягти дна. Вночі він таки здорово налякався: ніби зняли раптово усі табу — все дозволено, варто лише захотіти. Ішов на роботу, буцімто молодий завойовник вулицями скороного, але ще не взятого «на щит» міста. З таким настроєм люди виборюють собі ім'я, достаток, високу посаду. Чому Андрій Хаблак має відставати від інших? Із старомодних принципів. Дружина має рацію — ми дуже незатишно влаштовані, щоб навіть у дрібницях боронити особистість. Інший живе, наче гриб у теплиці, і то пасує на кожному кроці перед сильними світу сього. Так сказала Марта, і вона має рацію. Це лише вночі все видається страшним, трагічним. А розвидниться — самий дріб'язок, не вартий уваги. Він мовив дружині за сніданком:

— Усе думаю про того диявольського цуцика. Яюсь ніяково брехати. Ніби через квартиру підлабузнююся до ректора.

Легко, трохи жартома сказав, не обмовившись і словом про чорну прірву, куди так легко скотитися, тільки ступи перший хибний крок.

— Ти можеш вважати мене обивателькою, вам, чоловікам, легко пишатися своїми чеснотами, а в жіночих руках домашнє вогнище, образно кажучи. — Андрій Сидорович здивувався з Мартиної розважливості, і на серці в нього тепліло. — Але я думаю, що за будь-яких умов треба обстоювати великі принципи.

Для дрібниць ми ще справді зовсім не влаштовані. В цивілізованім світі проста людина змушена поступатися частинкою особистості. Без цих жертв неможливе співжиття. До них усі звикли. І ніхто не дивується. Він же занадто на-

ївний. Хіба не соромно буде комусь признатися, що позбувся гарної посади й не отримав у райцентрі квартири через шолоудивого редакторського песика? Не соромилися ж генії хвалити недолугі вірші ремісників, бо ремісники мстиві. Гуляйвітер, судячи з усього, — звичайнісінький ремісник у житті. Навіщо ж тобі удавати з себе хтозна-яку цяцю?

В котре повторює він ці слова, насолоджуючись їхньою логічністю й тверезістю! Ось сидить поруч нього, на лаві, під шовковицею, четверо колеґ. Хіба вони такі вже кришталеві чисті? Дзядзько стелиться перед редактором, аж гидко хвилинами, нащо вже він, Хаблак, терплячий. Василь Молохва перейшов на братове, бухгалтерське місце, аби легше влаштуватися, коли район ліквідують. Гужва — ну, цей ще зелений, але теж не без хитроців хлопець, знає, де як поведетися, зайвим словом не обмовиться. Ніхто собі не ворог. Звичайно, Іван Кирилович інший, по-справжньому чесний та принциповий, нікого не боїться, ні до кого не підлещується. Але Загатний — велика людина, що випадково потрапила в Терехівку, не Хаблакові на нього рівнятися. Загатний може дозволити собі чесність та принциповість. Та й діти в Івана Кириловича не плачуть.

Ось він заходить у двір редакції, високий, ставний, серйозний, Хаблаку не сімнадцять років, та іноді наважишся помріяти і бачиш себе хоч трошечки схожим на Загатного. Цікаво, що скаже секретар про його нарис: редактора зранку не буде, отож тільки через руки Івана Кириловича, звісно, доведеться дещо підправити, навіть самому Гуляйвітру секретар іноді вказує на стилістичні недоречності, а тут перший нарис, хвилюєшся, ніби перед державним екзаменом. Хаблак ламає довгі білі пальці і заходить до редакції, пропустивши перед себе усіх своїх колеґ. Пропахлі тютюновим димом кабінети сьогодні вже не храм, на порозі якого хочеться зняти капелюх. Він прийшов сюди тільки служити, слава аллаху, згадка про нарис хоч на часину розвіяла тяжкі думи про редакторського цуцика, щоб йому вночі вуха миші від'їли...

— Товаришу Хаблак, — бабрається в своїх паперах Загатний. — Тут заплановано вашого нариса. Прошу на конвайер.

Закінчення в наст. числі
(Передрук з журн. «Вітчизна», ч. 2, 1968)

Юрій Шевельов як літературний критик

У ШІСТДЕСЯТРІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

Іван Фізер

Відзначаючи шістдесятиччя з дня народження Юрія Володимировича Шевельова (17. 12. 1908), світового значення мовознавця, видатного літературного критика і блискучого есеїста, — друкуємо переклад доповіді, що її прочитав проф. Іван Фізер на вечорі, присвяченому ювілятові, 29 грудня 1968 року в Нью-Йорку.

На вечір прибуло сорок п'ять славистів з різних університетів США і Канади, в основному — учені, що беруть участь у ювілейному збірнику на честь Ю. Шевельова. Після вступних слів Вільяма Е. Гаркінса, керівника катедри славистики в Колумбійському університеті, першу доповідь прочитав професор славистики й декан філософічного факультету Державного університету Пенсільванії Томас Ф. Магнер. Він говорив про Шевельова як лінгвіста, дав характеристику його головних мовознавчих праць, зупиняючися зокрема на його монументальній «Праісторії слов'янських мов» як одній з найважливіших книжок нашого часу в ділянці славистики. З другою доповіддю виступив Іван Фізер, керівник катедри слов'янських студій у Державному університеті Нью-Джерсі — Ратгерс. На закінчення говорив сам ювілянт про свій науковий шлях, про своїх друзів і недругів, про свої мрії та про реальні можливості здійснити їх у майбутньому.

Редакція

Пане Голово, Пані і Панове!

Перед вами щойно накреслено профіль Юрія Володимировича як лінгвіста. Але прошу не думати, що цим охоплено всі виміри його зацікавлень, поточних проєктів і передусім його інтелектуальних досягнень.

Існує психологічний принцип, що ніколи не можна повністю розкрити особливості людського характеру, хоч і з якою ретельністю ми його досліджували б, хоч і з якою пильністю ми збирали б відомості про нього. Мені здається, що це стосується особливо таких людей, як Юрій Володимирович. Тут я

не маю на увазі якусь глибоко заховану в них психічну складність, а радше ту чуттєву й інтелектуальну насагу, з якою вони невтомно досліджують таємниці життя. Про таких людей можна хіба сказати, що ми знаємо дещо про них, але не знаємо їх.

Я також знаю дуже мало про Юрія Володимировича, але як колишній його студент і, разом з Вами, шановник його наукових досягнень, я захоплений величчю його праці та здивований невичерпним запасом його енергії.

Юрій Володимирович — не тільки видатний мовознавець, але й інтелектуаліст, що може авторитетно висловлювати свою думку в багатьох інших прецікавих ділянках. Одна з цих ділянок — літературна творчість. Юрій Володимирович заперечує це. Але він не становить винятку із загального правила, що людина не завжди може об'єктивно судити про себе. Нам вільно скласти свою власну думку про нього. Отож, на мою думку, Юрій Володимирович — також видатний літературний критик.

У 1964 році видавництво «Пролог» у Нью-Йорку випустило збірку критичних есеїв, рецензій і статей Юрія Володимировича під дещо загадковим, дещо метафоричним заголовком «Не для дітей». Ця збірка відкривається автобіографічним нарисом «Юрій Шерех — 1941—1956 (Матеріали для біографії)».

Цей нарис написаний з такої безпристрасної перспективи, що я спокушений визнати за самоспостереженням певну методологічну вартість. Коли йдеться про Юрія Володимировича як літературознавця і критика, я міг би просто прочитати уривки з нарису, нічого до них не додаючи. Я певний, що Ви слухали б їх з великим інтересом. Але я припускаю, що одні з Вас читали цей нарис, а інші його ще прочитають. Отож я волюю сказати кілька слів про його літературну критику, таку, як я її бачу.

У 1956 році Юрій Володимирович покинув літературознавство задля лінгвістики або, як дехто думає, скінчив своє подвійне життя літературного критика і мовознавця, поклав край професійному роздвоєнню і присвятив себе повністю мовознавству. Але дозвольте звернути увагу на факт, що від ранніх тридцятих років до 1968 року Юрій Володимирович опублікував 349 праць (не рахуючи, до речі, журналістичних статей і перекладів), — праць, із яких, за моїм обрахунком, 97 присвячені питанням літератури. Скільки роботи, скільки уваги, скільки думок, присвячених літературному мистецтву.

Якість і кількість критичних писань Юрія Володимировича наводять мене на думку, що «смерть» Юрія Шереха була і передчасна і невиправдана. Я здаю собі справу, що сучасне мовознавство — дуже вимоглива дисципліна, яка не допускає подвійного громадянства. Але тяжко помиритися з фактом, що такий сприйнятливий і чутливий літературний критик, як Юрій Шерех, мусів зірвати стосунки з літерату-

рою і навіть відкинути своє творче минуле, яке, мовляв, має тільки історичне значення в літературознавстві. Юрій Володимирович має своє власне виправдання на цей раптовий відхід від літературної критики. Я не знаю, наскільки можна прийняти це виправдання, але я знаю, що його рішення покинути критику і віддатися повністю мовознавчим дослідом зумовлене невблаганною спеціалізацією нашої доби. Філологія добрих старих часів стала старомодна в добу кібернетизованої науки.

Як усім вам відомо, літературна критика, на відміну від літературознавства, вимагає особливого складу інтелекту і рідкісного вміння, а б сказав, інтуїтивного вміння схопити ті первні мистецького твору, що часто не піддаються раціональній аналізі. Літературний критик є, або мусів би бути, не менш творчим, ніж добрий мистець, і набагато більш творчим, ніж мистець нижчого розряду. Він мусить мати широке знання літературних фактів та літературної естетики і він мусить мати власну умоглядну основу.

З усією щирістю я мушу визнати, що літературна критика Юрія Володимировича була твердо основана на цих передумовах. Його твори свідчать про глибокий і проникливий розум, про надзвичайну чутливість і про досить чітко визначену умоглядну основу. Як критик, він цікавився сучасними явищами. Навіть його праці про Степана Яворського, Теофана Прокоповича, Шевченка та Коцюбинського задумані, як сказав би Т. С. Еліот, з «позиції сучасности», тобто з точки зору їхнього сучасного значення.

Якби ми прочитали статті Юрія Володимировича в хронологічному порядку, скажімо, від 1945 до 1956 року, ми не могли б переочити в них чимраз більшу кількість посилань на західноєвропейську літературу і критику. Статті, написані в найбільш творчі роки Юрія Шереха, вже опираються на солідний науковий апарат. За цей час Шерех не тільки освоївся наскрізь із естетичними складностями французької, німецької та англійської критики, але й органічно об'єднав їх з своєю власною концепцією мистецтва. Таким чином він став першим українським літературним критиком, що розглядав літературне мистецтво з більш універсальної перспективи.

Проте це не означає, що література стала для нього анаціональним явищем, що існує поза національними границями. Навпаки, чим більше він підходив до неї з позицій загальних принципів критики, тим більше він переконувався, що література, в тому числі українська, глибоко закорінена в національній традиції даного народу. Згодом цей погляд Юрія Шереха став відомим як теорія «національно-органічних стилів».

Після «смерти Юрія Шереха» Юрій Володимирович дедалі більш критично ставився до цієї теорії, аж нарешті відкинув її за те, що вона невірна у відношенні до класицизму, барокко та інших нібито ненаціональних напрямків у мистец-

тві, а особливо — у відношенні до модерної української поезії і на Україні, і на еміграції.

Знову ж я не знаю, як пояснити це заперечення, бо я особисто думаю, що неможливо виключити національні особливості з словесного мистецтва, хоч яке анаціональне воно б здавалося стилем чи формою. Але, очевидно, Шерех потребував формального виправдання, щоб відійти від літературної критики.

Дуже мене дивує, що Шерех як літературний критик ніколи не використав повністю Шевельова-мовознавця. У своїх аналізах Шерех цікавився участю автора в його літературній схемі, у структурних особливостях цієї схеми, у стилістичних особливостях цієї схеми, але рідко в лінгвістичній вівісекції цієї схеми. Шерех був відносно вільний від Шевельова.

Тому що сьогодні Юрій Володимирович воліє говорити про Шереха тільки в історичному пляні, шануймо його бажання, але рівночасно підбиймо підсумки під його вклад в українське і тим самим у слов'янське літературознавство. Критичні праці Шереха про українську літературу двадцятих років (поезія Зерова, Драй-Хмари, Филиповича, драми Куліша, новелі Хвильового, Підмогильного та інших), його праці про українських еміграційних письменників (Клен, Барка, Осьмачка, Багрянний, Кравців, Лятуринська, Домонтович, Зуєвський та інші) — не втратять своєї вартости для глибшого розуміння сьогочасної української літератури. Дослідники й історики модерної тоталітарної системи ще довгими роками цінитимуть його проникливу діагнозу радянської літературної атмосфери та її впливу на творця мистецьких вартостей. Його надзвичайно витончена формуляція про специфічні та загальні літературні теми в історії української літератури і критики вважатиметься як останній, вирішальний удар проти політично тенденційної оцінки мистецтва. Критичні праці Шереха забезпечують Шевельову постійне місце в історії українського письменства.

В моїх підсумках Шерехової літературної критики я ніяк не можу поминути її світлого гуманізму. Ця критика наскрізь пройнята авторовим теплом і турботою за тих, що підлягають політичним, моральним, соціальним і психологічним тискам та обмеженням. Своїм внутрішнім значенням ця критика належить до категорії письменства, що допомагає людині знести і кінець-кінцем поліпшити свою тяжку долю.

За все це Юрій Володимирович заслуговує на нашу щирю подяку і сердечні побажання.

Мої пригоди в Радянському Союзі

Юрій Шевельов

В Академии Наук
Заседает князь Дундук.
Говорят, не подобает
Дундуку такая честь.

Пушкін

Жанр цього писання визначити важко: сторінки з мемуарів? причинок до історії радянської науки? обвинувальний акт? монтаж документів і цитат (цитати будуть довгі, і вже тепер прошу дарувати мені це)? послання до незнаних колег з фаху і поза фахом?

Може потроху всього цього. Але в усякому випадку, всупереч тому, що обіцяє назва нагорі, не подорожні нариси. Карти можна розкрити зразу. Я не їздив до Радянського Союзу. Відколи він мене покинув, 25 жовтня 1941 року. (Мене часом питають, коли я покинув Радянський Союз. Я відповідаю, ніколи. Я лишився. Він мене покинув), я там ще не був. А пригоди? Не конче треба перейти кордон, щоб мати там пригоди. І часом багато, і різних.

Перша припадає на 1951 рік. Інституція, що за десятки років свого існування не видала жодного тому праць Потебні і відповідно зветься Інститут мовознавства Академії наук УРСР ім. О. О. Потебні, видала двотомовий «Курс сучасної української літературної мови», колективну працю. Кожний розділ мав свого автора, і прізвище його подавалося при назві розділу, в примітці. Кожний, крім одного: Просте речення, другого тому сторінки 5—141. При назві цього розділу примітка була інша і трохи двозначна: «Опрацював за матеріялами Інституту мовознавства Академії наук УРСР Л. А. Булаховський». Крапка.

Книжки в ті роки — ще жив, висловлюючися словами Шевченка, «неудобозабываемый тормоз» — доходили з України на Захід туго і скупю. Ця книжка, що на ній відтоді виховалося не одне покоління студентів («Дозволено Управлінням в справах вищої школи при Раді Міністрів УРСР як посібник для філологічних факультетів університетів та факультетів мови і літератури педагогічних інститутів УРСР»), на Заході майже невідома. Її нема навіть у більшості провідних книгозбірень. Не потрапила вона тоді і в мої руки. Поки випадок не зверну на неї моєї уваги.

У «Вопросах языкознания» ч. 1, 1954 року Віктор Віноградов умісти статтю «Некоторые задачи изучения синтаксиса простого предложения». На стор. 10 він писав: «У „Курсі сучасної української літературної мови”, виданому Академією наук Української РСР, є цінна заувага про тенденції розвитку безособових речень в українській мові». Далі йшла цитата. Я читав і перечитував її і не хотів вірити своїм очам. Автором цінної зауваги був я. Я витяг з шухляди свій рукопис і звирив. Так, досить довгенька ця цитата була цілком там, без зміни чи то в титлі чи в комі, тільки перекладена на російську мову.

Вдаймося тут до передісторії. Перед війною, 1940 року, видавництво «Радянська школа» замовило мені розділ «Синтаксис простого речення» для колективного курсу української мови, університетського підручника. Розділ я написав і 1941 року передав до видавництва, не пригадую, два чи три примірники. Один лишився в мене. У воєнній веремії я його втратив. На щастя, перед самим вибухом війни видавництво вислало один із своїх примірників Василеві Сімовичеві до Львова на рецензію. Коли 1943 року я опинився там, яко благ, яко наг, Сімович вручив мені цей примірник. Так я знову став щасливим посідачем утраченого рукопису, і так десять років по тому міг звирити цитату в статті Віноградова з оригіналом.

Спеціальні і нелегкі пошуки після того, як була збуджена моя цікавість, привели нарешті того ж, 1954 року в мої руки фотостат київського видання. Так, мій текст був повністю там, виданий так ретельно, як хіба Шевченка видають, без жадних змін, крім того, що оминули один чи два приклади і два розділи поміняли місцями. І крім того, звичайно, що оминули моє прізвище.

Треба визнати: ця моя перша пригода в Радянському Союзі була приємна. Було приємно говорити — і то не крадькома, не контрабандою через кордон, а повним голосом, з дозволу «управління в справах...» і т. д. до тисяч українських студентів. Було приємно дістати комплімент від визначного вченого Віноградова (а були й інші добрі відгуки). Було приємно, нарешті, бачити, що поінформованість в СРСР про емігрантів — адже часи були ще сталінські — не стояла, як кажуть *на родине*, на належній височині. До того ще є прикмета: кого живцем поховують, той матиме довге життя. А прізвище... Бог з ним. Кому треба, знатиме. До того ж я тоді вже і ще був не я, а був Юрій Шерех. Читачі знають цю історію з моєї передмови до збірки «Не для дітей». (Гонорару, правда, мені не переслали).

Власне, друга пригода і зв'язана з Шерехом. Він потрапив на сторінки провідного радянсько-російського мовознавчого журналу, тих таки «Вопросов языкознания». Рік те пер 1953, число 3, себто травень-червень. Сталін помер, і попереднє число журналу відкривалося його портретом (останнім?) у чорній рамці і повідомленням ЦК КПСС: «Перестало битися серце соратника і геніяльного продовжувача справи

Леніна, мудрого вождя і вчителя Комуністичної партії і радянського народу — Йосифа Вісаріоновича Сталіна». Сталін ще був богом, але не живим. Мовознавство ще мусіло бути сталінським, але очі, ще повні страху, вже потай зверталися до Заходу. Першою статтею журналу тепер була редакційна «За дальший творчий розвиток марксистського мовознавства». Вона була присвячена третім роковинам статті Сталіна про марксизм у мовознавстві, і вона за інерцією шмагала марристів, уже вишмаганих Сталіном.

Стаття була довга і редакційна. Хто її писав, не знаю. Головним редактором журналу був Віноградов. Останній розділ, восьмий, був присвячений «відгукам на працю Й. В. Сталіна» «в буржуазних мовознавчих журналах». Звичайно, передували цьому заяви на зразок: «Боротьба з буржуазно-ідеалістичними і вульгарно-матеріалістичними концепціями є одна з форм розвитку марксистської науки про мову. Втілення марксизму в мовознавство вимагає всебічного і рішучого викриття всіх антинаукових ідеалістичних теорій у сфері загального і конкретно-історичного мовознавства» і т. д. В наш час цей стиль зник із сторінок «Вопросов языкознания». Щоб його знайти, треба вдатися до київського «Мовознавства». Восьмий розділ починався і кінчався Сталіном. Між двома згадками про Сталіна були встромлені два «буржуазні мовознавці», Кноблех з Інсбруку і Шерех, тоді з Люнду, у Швеції.

Кноблехові добре перепало за оборону марризму. Шерехові теж перепало — не могло бути інакше з «буржуазним ученим», але між лайкою прослизнуло й трохи компліментів. Пасаж цей досить довгий, але це такий зразок діалектики на вістрі ножа чи під ножом гільйотини, що його варт зачитувати. Подаю без змін, тільки оминаю бібліографічні посилення:

«Статті І. Кноблеха з її виразним тяжінням до мешаніновської концепції „нової науки“ про мову в тому ж журналі „Lingua“ передують стаття Ю. Шереха — автора нарисів граматики української мови і монографії про числівники в слов'янських мовах, присвячена, з одного боку, різкій критиці праць І. І. Мещанінова „Члены предложения и части речи“ і „Глагол“, а з другого — доказові певної мимовільної близькості поглядів І. І. Мещанінова до копенгагенського структуралізму, особливо до книжки В. Бранделя „Нариси загального мовознавства“, почасти до Єльмслева і взагалі до панхронічного вивчення мови.

«Хід думок Ю. Шереха такий. У сфері вивчення типів зв'язку між словами в реченні і в царині міркувань про членів речення праці І. І. Мещанінова містять багато непослідовності й суперечностей. Ю. Шерех закидає Мещанінову нерозуміння системного характеру мови, маррівський асистематизм, змішування синхронічного і діяхронічного поглядів, незнайомість з західноєвропейською лінгвістичною літературою за останні 30 років. Зауваги І. І. Мещанінова про частини мови, на думку Шереха, в переважній своїй частині застаріли

ще перед появою його праць „Члены предложения и части речи” і „Глагол”. Вони свідчать про те, що автор не вважає на праці таких мовознавців, як Е. Герман, Е. Кошмідер, Г. Гільмер, Р. Смаль-Стоцький, Коржінек та ін. Стосунки між мовою і мисленням у працях І. І. Мещанінова подані, на думку Ю. Шереха, простолінійно й грубо. І все таки Шерех вважає, що праця І. І. Мещанінова, особливо його аналіза зв'язків слів у реченні, становить незаперечний інтерес. За заявою Шереха, останні праці І. І. Мещанінова показують, що лінгвістична думка на Сході, розглядана в цілості, посувається тим же фарватером, тим же річищем, що й на Заході, і намагається опрацювати однотипні проблеми.

«За словами Ю. Шереха, І. І. Мещанінов у своїх останніх працях учиняє ревізію Марра і свідомо чи несвідомо зближує свої лінгвістичні позиції з соссюріанством і структуралізмом. У суті речі, твердить Шерех, І. І. Мещанінов все більше й більше підходить до проблем загальної, універсальної граматики, що 1926 року були поставлені А. Сешее і 1928 р. були виразно сформульовані Єльмслевом у його „Засадах загальної граматики”.

«Так виходить, що внутрішня логіка розвитку немарксистської теорії Марра і його „учнів” тягла „нову науку” про мову до зближення з буржуазно-ідеалістичним мовознавством. Проте похвали й заохочення, зрідка відважувані Ю. Шерехом на адресу І. І. Мещанінова, високодумні й непевні. „Не поздоровшайш від отаких похвал!” З власної критики праць І. І. Мещанінова Ю. Шерех робить логічно невинуватий і несподіваний висновок про те, що наука тепер у всьому світі неподільна.

«Для характеристики загального ставлення Ю. Шереха до радянського мовознавства особливо показовий його „коректурний додаток”, де повідомляється про лінгвістичну дискусію в Радянському Союзі, про викриття „теорії” М. Я. Марра і про визнання акад. І. І. Мещаніновим своїх помилок. Ю. Шерех заявляє, що хоч тепер книжки І. І. Мещанінова вже не можна розглядати як вираз „офіційного погляду для його країни”, але ледве чи від цього вони „перестали бути до певної міри типовими для стану мовознавства в Радянському Союзі”. Цей випадок проти сучасного радянського мовознавства настільки несумлінний, пройнятий такою сліпою неприязню до марксистської науки, так вочевидячки відбиває нерозуміння шляхів розвитку радянської марксистської лінгвістики, що на ному нема потреби зупинятися. І все ж стаття Ю. Шереха ще раз нагадує радянським мовознавцям, куди вела „нова наука” про мову радянську лінгвістику і чим зобов'язана Й. В. Сталінові передова наука про мову» (стор. 23—24).

Багато води збігло від того часу з Москви-ріки і з Міссісіпі. «Вопросы языкознания» більше не цитують Сталіна і систематично містять статті західних мовознавців. Виглядає так, що «нелогічний» висновок Шереха про єдність світової науки перестав бути таким уже нелогічним. Думка Шерехо-

ва про те, що сталінський період у радянському мовознавстві мало чим різнився по суті речі від марристського, тепер поширена в Радянському Союзі. Див., наприклад, стор. 33 в збірнику «Советское языкознание за 50 лет», Москва, 1967. Але видається, що вже і тоді закиди, зроблені Шерехові, були більше вимогою стилю, а в суті справи редакція московського журналу була схильна згодитися з більшістю його думок. Якщо ця інтерпретація правильна, це означає, що в своїй другій пригоді в Радянському Союзі мені — випадково і незаслужено, — але припала роля бути присутнім при першому хай не відкритті, а тільки відтуленні, хай не вікна, а тільки кватирки до західного мовознавства. (Наступна стаття в тому ж числі «Вопросов языкознания» належала Ользі Ахмановій і звалася «Гльосематика Люї Єльмслева як вияв занепаду сучасного буржуазного мовознавства»! Поскілки ми далі зустрінемося з Ахмановою, варт запам'ятати цей запахущий заголовок. Він показує також, як делікатно редакційна стаття потрактувала іншого «буржуазного вченого» Шереха).

Так і друга пригода моя випала приємною. Може було б ще кілька таких, але круто змінилася одна обставина. Шерех помер, і мої дальші праці друкувалися під тим прізвиськом, що ним підписана ця стаття неясного жанру. Це ґрунтовно змінило становище. Жити за кордоном СРСР і мати прізвище на -ов взагалі погано. Мавши чимало учнів і колишніх колеґ на Україні, — подвійно. Стати неособою в Радянському Союзі легко. Не тільки зникли посилання на мої праці, друковані за кордоном СРСР, з бібліографічних покажчиків я довідався — не без здивовання, — що я ніколи нічого не друкував перед війною на Україні — див., наприклад, «Українська мова. Бібліографічний покажчик (1918—1961 pp.)» Л. Гольденберґа і Н. Королевич, Київ, 1963, або «Славянское языкознание. Библиографический указатель литературы, изданной в СССР с 1918 по 1960 гг.» Академії наук СРСР, Москва, 1963.

Але пригодам це не був кінець. У середині п'ятдесятих років вирішено відновити традицію міжнародних славістичних конгресів, і перший скликано 1958 року в Москві. Кажучи словами Пушкіна, «там некогда гулял и я, Но север вреден для меня». Я не брав участі в конгресі. Але в кулюарах кожної делегація повинна була мати виставку славістичних видань своєї країни за останні роки. Звернулися до мене, і я дав свої публікації. Їх привезено до Москви. Вони були на виставці короткий час, коли не помиляюся, день, може менше. Був серед них мій «Нарис сучасної української літературної мови». Задовго до кінця конгресу вони зі стенду зникли. На запитання представників американської делегації відповідь була, що їх вилучено *на вимогу українців*. Американська делегація подала письмовий протест. Подала прововоді конгресу, що був радянським. Це була скарга котові на з'їдження миші. Кіт поклав скаргу в кишеню. Перо Котляревського або ще краще якогонебудь мандрованого дяка 18 сторіччя або одного з авторів листа козаків до турецького сул-

тана надалося б для того, щоб змалювати, що далі сталося з цим шматком паперу. Я замовкаю.

Тут у нашу історію входить нова дійова особа. В даному випадку вона прихована окресленням «українці». Можна сумніватися, чи 45 мільйонів людности Української СРС з'явилися до заль конгресу з вимогою конфіскувати мої публікації. Можна сумніватися навіть, що це було вимогою всієї української делегації. Можна натомість думати, що це було ділом рук однієї особи. Її поява під безособовою назвою «українці», таємничість зникнення моїх публікацій (спалено їх? передали їх до архівів органів безпеки? взяли до чиеїс приватної бібліотеки, де господар потай насолоджується смаком забороненого плоду?) — усе це має трохи кафкіянський характер. Героя Кафчиного «Процесу» звали К. Назв'їм нашу нову дійову особу-неособу — вона ще трапиться нам у дальшому викладі — назв'їм тих «українців» К. Д. К. Д. розшифровується по-різному. Одні назв'їть його Каструвальним Духом, інші Комуністичною — чи Капіталістичною — Державою, ще інші Куди Дивилися. В передреволюційній Росії була партія Конституціоналістів-Демократів. В античній Греції Клясична Драма. Пушкін писав про Князя Дундука. Можуть бути ще тисячі тлумачень. Важить те, що це сила надособова і позаособова. Але може втілюватися в особи. Далі буде розповідь про те, як я говорив з утіленим К. Д. Тут різниця супроти Кафки. У Кафки К. був людиною, а таємнича сила, що втручалася в його життя, лишилася безіменною, а в нашому випадку ім'я, К. Д., припадає саме цій таємничій, невидимій силі. Але на це є виправдання. Поперше, об'єкт дії таємничої сили, автор цих рядків, уже має ім'я, і трудно цей факт змінити. Подруге, наша таємнича сила, наш К. Д. показався зорові й слухові за чотири роки після московського конгресу. У конкретний день, у конкретному місці, у втіленні в конкретну особу. Про це тепер буде оповідь. (Але це ще не робить К. Д. людиною).

Тут наша історія від документів і цитат — на короткий час — переходить до живих людей. Отже, ніби сторінка із спогадів. Місце дії — американський Кембрідж у штаті Массачузетс, час — кінець серпня 1962 року. Відбувається міжнародний конгрес мовознавців, дев'ятий числом. І К. Д. прибуває туди в складі п'ятиосібної радянської делегації, дарма що він зовсім не працює в загальному мовознавстві, дарма що він не розуміє ні однієї з мов, якими відбувається конгрес. Три дні ми ходимо один навколо одного не розмовляючи. Американські колеги переказують мені, що К. Д. питав про мене, раз і другий. Що мій виступ у дискусії викликав більше, ніж звичайне зацікавлення серед радянської делегації. Тоді я вирішую заговорити до К. Д.

Моє звернення під час зустрічі в кулюарах було прийняте попускливо. Так папа римський прийняв би еретика, що, правда, ще не покутує свій гріх, але є шанс, що буде покутувати. К. Д. ласкаво потиснув мені руку. Він ласкаво нічого

не питав, ні про мене, ні про американське мовознавство, ні про українських еміграційних мовознавців чи еміграцію взагалі. Натомість він ласкаво запропонував: — Ну, що ж, питайте. І, перебуваючи самого себе, почав ласкаво оповідати, як він і його колеги в Академії наук шанують пам'ять Булаховського і як портрет Булаховського висить у його, К. Д., кабінеті. Я знав, як Булаховський ставився до К. Д., але не порушував цієї справи. Коли я в якомусь зв'язку вжив слова «жадний», К. Д. зупинив мене і повчально пояснив мені: «Ми кажемо жадний». Я подумав про те, що норми, встановлені там, не завжди обов'язкові тут і що не для того люди опинилися поза Україною, щоб коритися розпорядженням тамтешніх законодавців. Але і цього я не сказав. Я спостерігав К. Д. Я не намагався сперечатися з ним або переконувати його. Хто ж сперечається з кафкіянською таємничою силою, навіть коли трапляється, що вона позірно втілилася в когось?

Розмова — чи назвати її авдієнцією? — була досить довга, хоч навстоячки в вестибюлі. Ніхто з нас не запросив другого на каву або пиво. Три пункти з розмови заслуговують на згадку. Один: я вручив К. Д. кілька відбиток своїх статтів, більшість по-англійськи, одна по-українськи, із збірника пам'яті Кузелі. Цією останньою К. Д. був здивований: «О, і таке є!», сказав він, і це було щире. Відбитки були вельми ласкаво прийняті, за винятком однієї, що її категорично відкинено. Це була рецензія на книжку Стендер-Петерсена «Варангіка», на теми варязького походження назви Русь і участі варягів у формуванні старо-руської держави. Великим жестом руки відбитка була відокремлена від інших і повернена мені. Єдиним коментарем було: «Це — ні». Чи це було тому, що питання про варязькі коріння Руси належить до заборонених і недискусійних? Чи тому, що К. Д. не розумів, що таке «Варангіка»? Я не питав про причини.

Другий щирий момент був, коли я сказав, що для англійської книжки про сучасне мовознавство на Сході Європи я кінчаю писати огляд українського і білоруського доробку за останні 5 років. Я назвав реакцію щирою. Вона була більше, ніж щирою. Вона була реакцією вжаленого бджолою. На секунду спокій і рівновага вельможі, носія влади найвищої сили зникла. К. Д. пересмикнувся. «З ким це узгоджено?» — скрикнув він. Я хотів сказати, що тут ці справи не узгоджуються з владою там. Але не сказав. (Згодом, за кілька років я переконався, що він не зовсім помилявся. Але це інша історія).

І, нарешті, на прощання, ніби без усякого приводу, кинено мені значливу репліку, ніби зовсім не викликану тим, що я казав: «Так і буде доповіджено, що Шевельов знайшовся». Малося на оці, мабуть, не Академію і не наукові інституції. (Обіцянки, як потім виявилось, дотримано).

1963 року мій огляд українського й білоруського мовознавства вийшов друком. Рецензії на Заході були прихильні. Рецензії на Сході... «Вопросы языкознания» 1965, ч. 3 вмі-

стили дуже докладний огляд книги. Усі статті були детально обговорені, у вісімнадцятисторінковій рецензії, крім однієї. Про цю одну є тільки підрядкова примітка. Ось вона: «У даній рецензії не розглядається розділ, присвячений білоруському і українському мовознавству (він буде рецензуватися в спеціальних українських лінгвістичних виданнях)». Незрозуміло, чому журнал утримався від рецензії цієї єдиної статті. Адже загалом «Вопросы языкознания» містять обговорення українських видань, навіть еміграційних: вони мали рецензію на книжку П. Ковальова, на етимологічний словник Я. Рудницького. Незрозуміло, чому статтю про українське і білоруське мовознавство мають обговорювати спеціальні українські видання, а білоруські — ні. Мимоволі відчувається присутність тих «українців», тих К. Д., що конфіскували мої праці на московському конгресі. І, ніби на потвердження цієї кафкіяньської гіпотези, в рецензії «Вопросов языкознания» названі автори всіх розділів, але автора розділу про українське й білоруське мовознавство назвати забули.

Від часу цієї примітки, єдиної в своєму роді за 18 років видання журналу, минуло майже чотири роки. На Україні виходить «спеціальне видання», що зветься «Мовознавство». В ньому не було ані згадки про мій огляд. Це не значить, що це «спеціальне видання» не цікавиться західними відгуками на українські мовознавчі публікації. Наприклад, у ч. 5 1967 року дуже і дуже докладно переказано зміст огляду видань 1965 року руки Б. Унбегавна. Виходить, К. Д. переконаний, що інформація про мою статтю була б для читачів УРСР шкідлива. Або для нього. Або для обох.

Інша справа читачі за кордоном. Адже так чи так вони знають книжку, де стаття з'явилася. І бій переноситься на американський терен. Нью-йоркський журнал „Word“ запрошує радянського мовознавця прорецензувати американську книжку про радянське мовознавство. І, давши прихильну оцінку книжці в цілому, автор рецензії пише про мою статтю: «Рецензент глибоко шкодує, що ця загалом дуже цінна частина книги містить розділи, що викликають рішуче заперечення. Для публікації такого обсягу і, загалом, справді наукового спрямовання згубне вміщення статтів типу „Білоруське і українське мовознавство“. Якщо нашою метою є науковий обмін, треба почати старанним вилученням з наших писань усього того, що може зроджувати гіркі почуття, образу або спричиняти емоційну прикрість. Це правда, що для радянського науковця політика завжди важить; політичне життя має безпосередній вплив на розвиток науки на радянській землі. Але це не є підставою для політичних нарікань і нападів у спеціальній науковій публікації. Було б, отже, дивно, якби обмежені сторінки спеціального огляду були присвячені, навіть частково, науково зайвим спростованням» („Word“, ч. 21, стор. 180).

Як і в редакційній примітці «Вопросов языкознания» ім'я автора статті не згадане.

Можна було б додати, що автор рецензії — Ольга Ахманова, та сама Ахманова, що, як ми бачили, 1953 року скреслювала Єльмслева з науки як представника «занепаду сучасного буржуазного мовознавства». Але лишім осторонь справи особисті і емоційні і звернімось до фактичної сторони справи. Що моя оцінка загального стану мовознавства на Україні і більшість публікацій була невисока, це правда. Можу додати, що не стало набагато краще і сьогодні, за чотири роки після мого огляду. Але не Ахманова покликана про це судити. Українське мовознавство дуже далеке від її фаху, — англістики й загального мовознавства. Можна мати великий сумнів, чи вона читала критиковані книжки й статті, що їх вона посередньо бере під свою оборону. Можна натомість бути певним, що її реакція цілком подиктована політикою і політичними міркуваннями. Її поінформовано, що автор огляду — супротивник радянської політичної системи. Джерелом інформації, звичайно, був той чи інший, а мабуть, той самий К. Д. Звідси висновок, настільки ж простий, наскільки й неслухний з фактичного і навіть з суто логічного погляду: автор проти радянського ладу, українське мовознавство радянське, отже, автор проти радянського українського мовознавства, бо воно радянське.

Не входьмо тут у питання політичних переконань автора огляду. Вони не мають ніякого (жадного!) зв'язку з нашим питанням. Але справа проста: політичний лад не тримається на мовознавстві і не залежить від рівня мовознавчих студій. У принципі можна бути вороже наставленим до якоїсь політичної системи, але від щирого серця бажати успіхів мовознавству тієї країни, де ця система панує. Можу запевнити всіх моїх читачів, включаючи Ахманову, якщо вона читатиме цю статтю, писану по-українськи (як відомо *Ukrainica non leguntur*), що автор цієї статті і огляду, що опинився під обстрілом, від найщирішого серця бажає українському радянському мовознавству піднятися на найвищий рівень. До цього хіба додам три речі. Якби я писав огляд українського еміграційного мовознавства, оцінка не надто різнилася б від тієї, що я дав радянському мовознавству, хоч еміграційне мовознавство не радянське. Якби я писав огляд російського радянського мовознавства останніх років, моя оцінка була б переважно позитивна, хоч це мовознавство радянське. І третє, останнє: в англломовному огляді багато чого просто не можна було цитувати. Якби Ахманова взялася прочитати хоч би кілька чисел «Мовознавства», вона легко переконалася б, як багато статтів там не тільки порожні з наукового погляду, а написані просто елементарно безпорадною мовою і з елементарно примітивними огріхами супроти логіки. Стати в позу шляхетного обурення легко. Але часом ця поза приховує неспроможність оборонити певний погляд. Тоді вона належить до арсеналу засобів того ж типу, що проголошення — 1953 року — Єльмслева виразником «занепаду сучасного буржуазного мовознавства». Тепер Єльмслева виведено з цієї позиції. Дасть Бог, прийде час і на Шевельова.

Занотуймо ще одне: напад Ахманової стилізований так, що в поверховому читанні складається враження закиду авторові огляду в перекрученні фактів. Однак цього закиду справді — коли вчитатися — нема. Ахманова хоче, щоб історики радянського мовознавства не згадували крикних фактів минулого: історія має писатися очищена. Це позиція горьківського чижа, що (приємно) брехав. Супроти цього доводиться ствердити абеткову істину, що історія має говорити те, що було. Шкода, але доводиться стати — в байці Горького — по боці дятла, що казав правду, чи вона була приємна чи ні.

На цьому покищо закінчилася реакція на мій огляд українського й білоруського мовознавства. Мовчання для внутрішнього читача. Вибух ображеної цнотливості для зовнішнього. В обох випадках жадних фактичних чи логічних доказів. Тим часом мій огляд існує, і його читають, читають між іншим і в Радянському Союзі. Покликаний звернути увагу читачів на стан справ і тим самим сприяти поліпшенню, він робить помалу свою справу. Не *проти* політичного ладу, а *за* добре високорівневе мовознавство. Якщо К. Д., в однині чи множині, воліє його промовчати, це тільки характеризує його (чи їхню) роллю в збереженні status quo в українському мовознавстві.

Так, всупереч обіцянці «Вопросов языкознания», мій огляд не сподобився рецензії в межах СРСР. Але принаймні від заслужив на обіцянку. Решта моїх книжок, що виходили після 1953 року не дістали ані згадки. Ані навіть праця про церковнослов'янськи в російській мові, де докладно обговорено підхід Віноградова до цього питання і запропоновано деякі доповнення до методи, що її він стосував. *Nota bene*: «Вопросы языкознания» виходять дев'ятнадцять років, і весь час їх редагує Віноградов. Ще із спогадів: коли 1964 року вийшла моя «Передісторія слов'янських мов», один знайомий спитав, чи послано примірник на огляд до Москви. Я послався на послідовне замовчування моїх попередніх публікацій: не було потреби ані сенсу посилати книжку. Не може бути, сказав мій американський колега. Адже журнал такого типу існує для того, щоб реагувати на подібні видання. Я написав видавцеві. Видавець послав книжку. Минув рік шістдесят п'ятий. Шістдесят шостий. Шістдесят сьомий. Шістдесят восьмий. Рецензії покищо не було. Це право редакції. Але книжки не згадано навіть у списках надісланих видань, що регулярно вміщуються наприкінці чисел журналу. Це нібито проти правил редакційної поведінки.

Може книжки застрягли на кордонах Радянського Союзу? Ні, є докази, що це не так. Були посилання на них, і то з зазначенням сторінок, отже, виходить книжки мої читали, не лише чули про них. Я знайшов згадки в книжках В. Іванова, О. Трубачова, в статтях В. Журавльова, С. Бернштейна, М. Толстого. Декому «Передісторія» так сподобалася, що зовсім не знайомі зі мною радянські мовознавці надсилали мені листи з висловом своєї оцінки.

Публікувати витяги з приватних листів — річ не зовсім звичайна. Але і ситуація не цілком звичайна. І листи зрештою зовсім не приватні. Як уже сказано, з їхніми авторами я не знайомий. Це документи доби і свідчення стану. Це доказ перестарілости й недотепности системи замовчування. Тисячами струмочків відбувається контакт попри заборони. Невидима сила К. Д. велика, але і вона неспроможна спинити рух і життя. Люди і таланти потужніші від міцнозадої ваги К. Д. Я наважуюся опублікувати витяги з листів до мене. Прізвищ із зрозумілих причин подати не годиться. Але я маю всі листи в оригіналах, і вони можуть бути оглянені кожною людиною або інституцією, щодо якої я матиму певність, що вони не служать тому таки К. Д.

«Книжка надзвичайно цікава і дуже потрібна не лише славістам, але й компаративістам широкого профіля. Бажаю Вам успішного завершення подібної ж морфології і, в міру можливости, словотвору. Книжка дуже добра і як довідник, і я часто звертаюся до неї». — Другий автор, другий лист: «... Вашу надзвичайну книжку. Поза всяким сумнівом — це найкраще з усього того, що є в літературі про праслов'янську мову... Природно, в деяких питаннях я прийшов до дещо відмінних висновків, але це нічого не значить: увесь дух Вашої книжки надзвичайно симпатичний і близький мені... Головне — спроба знайти „системне” пояснення фактам, спроба впровадити нові факти, спроба дати вичерпний огляд літератури предмету». — Інший автор, інший лист: «Книжка ця дуже і дуже добра з усіх поглядів. Думаю, що на... Україні міг би (можливо тільки!) один Мельничук (написати подібну), але для цього йому, неспеціалістові в області фонології було б потрібно дуже багато часу». — Інший автор, інший лист: «... Вашу винятково цікаву й цінну книжку... Вам, можливо, буде приємно довідатися, що Ваша праця користується великою пошаною тут серед найкомпетентніших славістів». — Інший автор, інший лист: «Ваша праслов'янська фонологія — чудова! Вас можна поздоровити з великим творчим успіхом!»

Не кожний читач, навіть задоволений, хапається за перо. Не кожний довідується про далеку закордонну адресу незнамого автора. (Адреси на листах часом справді фантастичні. Хвала американській пошті, що спромоглася приставити листи адресатові всупереч адресі більше, ніж за нею.) Не кожний спромагається на будь-що-будь виклик системі К. Д. у формі звичайно ж цензурованого листа до непевної особи. Можна припустити, що книжка мала більше читачів, ніж прийшло листів. Зрештою ось ще побічне свідчення про недавню померлого професора П. Кузнецова, з ще одного листа звідти: «У нашій країні фахівці високо оцінили Вашу працю. Щодо мене особисто, то я вважаю Вашу книжку за найкращу з наявних у нашій науці з даної проблематики. Подібну оцінку я чув і від проф. Кузнецова П. С., нині небіжчика». Професор Кузнецов не писав до мене листів.

Справедливість вимагає додати: листів з України серед одержаних мною не було. Закордонні видання погано доходять туди. Кваліфікованих мовознавців менше. Гілденстернів і Розенкранців більше. К. Д. міцно розсівся на всіх фотелях усіх академій, атмосфера гнітюча, і звичка мовчати більше прищеплена. Якщо вже ми при Гілденстерні й Розенкранцові, можна згадати стан Данії за Гамлета:

Всі знають все, але вуста замкнула
Підступности й підлесництва печать.
Ні, ще ніколи Данія не чула
Такої тиші мертвої. Мовчать.

.

Все прогнило. Отруйний дух болота
Рве груди. Світ хитнувся на межі.
Уже не приховає позолота
На килимах кривавої іржі.

А втім мертвоти мовчання не слід перебільшувати. Характеристика Данії не належить перу еміграційного поета. Саме тому К. Д. так уп'явся в поруччя своїх академічних фотелів, саме тому він так запопадливо шукає ствердження системи мовчання: він крихітку стривожений. Тому К. Д. уживає всієї ваги свого авторитету і своїх зв'язків, щоб убити мовчанням речі, в суті справи безконечно далекі від політики і від проблеми його влади. Саме тому він намовляє Ахманову до дещо позаакадемічного стилю виступу. Тому він накидає обов'язок мовчання на редакцію «Вопросов языкознания». Саме тому, щоб закінчити цю затяжну анафору, він шукає спільників за океаном. (І знаходить. Це не менше цікава історія, як він це робить. Але це тема для окремого писання, і доцільніше зробити це іншим разом і, може, англійською мовою).

Тактика К. Д. не нова. Легенда оповідає про перського самодержця Дарія, що наказав за невдачу свого походу відшмагати Чорне море різками. Російський самодержець Сталін, спеціаліст з закривання Америк, любив оповідати про салтиков-щедрінського «самодержця», що наказав закрити Америку. Різним К. Д. різних часів і просторів щастило затримати ходу історії. Нікому з них не пощастило спинити її. Оповідують, що Ленін любив казати: Факти — уперта річ. К. Д. претендує на те, щоб бути лєнінцем. Чи не виглядає наївно дитяча гра удавання, ніби того, що є, нема?

Нещодавно система мовчання в «Вопросах языкознания» супроти імені і праць автора цих рядків упала. Редакція вмістила статтю західньо-європейського мовознавця О. Семеренї про проблеми загальної і слов'янської етимології (1967, ч. 4). Стаття має чимало посилань на мою працю. Цензурувати західнього вченого, очевидно, не випадало. Заборона, накладена всюдисущим і незримим К. Д., захиталася. Після того

я знаходжу своє ім'я на сторінках журналу і в працях радянських мовознавців. Щоправда, не з України. І, звичайно ж, не на сторінках українських видань. Але на рецензію я й далі не заслужив ніде. На жадну з моїх книжок. Покищо.

Праці Трубецького не мали рецензій у радянських виданнях. Ані за його життя, ані довго після його смерті. Але їх знали і знають. Тепер одна з них видана в Радянському Союзі. Незалежно від того, що його праці були знані і справляли свій вплив і стали багато в чому вирішальними для радянського мовознавства.

З рецензіями можна пождати. Майбутнє працює не на К. Д. Звичайно, це не робить життя легшим для тих, хто є там і далі залежить від К. Д.

Тут моє писання неозначеного жанру, не-мемуари, не-причинок до історії радянської науки, не-акт обвинувачення, не-монтаж документів, не-послання до незнаних колег з фаху добігає свого кінця. Кінець цей тимчасовий. К. Д. живий, і автор цього писання теж живий. Наступний хід чи не-хід залежить від К. Д. Але не тільки від нього. Можливо я ще напишу продовження цього писання. Може воно виросте в трилогію — тетралогію — що далі? Тим часом того, що є, здається, досить для того, щоб кинути трохи світла на події нашої доби в мовознавстві і поза мовознавством, на своєрідний діалог з двох боків океану, що чей же триває й триватиме, часом мовою, часом мовчанням.

Наприкінці двоє коротких побічних зауважень. Герой цього писання зветься тут «я». Але найменше це епізод з біографії. Факти взято з життя й праці особи, найвідомішої авторів, самого автора. Але це могли б бути, з дещо зміненими обставинами, і багато інших осіб. Інакше кажучи, я претендую на узагальнення. І, зрештою, якщо К. Д. — символ і втілення типу і колеса в системі, сили позаособової, то і «я» можна розглядати не як займенник, що заступає прізвище автора, а як символ особи, сили особової.

І друге. Радянські мовознавці рідко (загалом. Досить часто, зважаючи на обставини.) посилалися на мене. Але треба виразно зазначити, що коли вони це робили, вони завжди робили це в добрих академічних традиціях: погоджуючися з одними твердженнями, заперечуючи інші. Ні один з них не використав сторінок радянських наукових видань для пласких і негідних нападів, подиктованих позанауковими міркуваннями. Цей стиль сталінської доби (Згадаймо «вияв занепаду сучасного буржуазного мовознавства» з 1953 року!) зник із сторінок радянських російських мовознавчих видань. Щоб його знайти тепер, треба їхати до Києва або — ще краще — не їхати нікуди.

З двадцяти мов

ПРО СЛУЖИТЕЛЯ ДЕСЯТОЇ МУЗИ МАЙСТРА ПЕРЕКЛАДУ МИКОЛУ ЛУКАША

I. Сергеева

З московської «Литературной газеты» передрукуємо статтю-інтерв'ю про Миколу Лукаша. Оце добра нагода довідатися докладніше про біографію і творчі наміри надзвичайно талановитого та оригінального перекладача шедеврів світової літератури на українську мову. Читачеві буде особливо цікаво зіставити деякі міркування М. Лукаша про його власну працю з дискусійною критичною статтею Ю. Тарнавського про Лукашеві переклади поезії Ф. Гарсії Льорки, що буде опублікована в наступному числі.

Про одну книгу було сказано, що вона «läßt sich nicht lesen» — не дозволяє себе прочитати. Надзвичайно точно, і не лише для книги. Є люди й професії, які також тяжко «читаються». Тим дужче хочеться їх розгадати, пояснити, підглядіти... Наприклад, спробувати визначити, чим є творчість перекладача, праця над Словом.

1

Мик о л а Л у к а ш. Перекладач з двадцяти мов. Народився у місті Кролівці Сумської області, на Україні, у дев'ятнадцятому році. Грамотних тоді в родині не було. Проте всіх діток, п'ятеро, послали до школи — по науку.

І ось один з них, Миколка, у п'ятій класі переклав вірш Гайне...

— У голові досі залишився один рядок: «світить місяць золотий». Що мене вразило, він точно відповідав перекладові Лесі Українки з Гайне. Я відчув гордість, що переклав «вірно».

У чотирнадцять років він читав в оригіналі Шолома Алейхема. Децю згодом переклав з німецької на українську пісні Гретхен з «Фавста». Кінчаючи школу, вільно володів білоруською, польською, німецькою, російською, жидівською мовами. Його завжди цікавили слова, нові, надзвичайні.

— Мова у нас на Україні міцна, образна, багата. У Кролівці бували різні люди — місто славилось своїми ярмарками. Їх ще Аксаков описував. Разом з товарами залітали й слова,

нечувані. Мій зір слабкий, а слух у мене добрий. Напевне тому я так легко «передражняю» будь-який діалект, запам'ятовую конструкцію речення на чужій мові. Запам'ятовую я не лише свіже слово, образ, але й коли, від кого і де довелося мені його почувти. І воно в мені на ціле життя.

У 1937 році він вступив на історичний факультет Київського університету. Запоєм читав в університетській бібліотеці все підряд. Вивчав англійську мову. Перекладав з німецької. На четвертому курсі закінчив перекладати першу частину «Фавста». І — війна... У перший же місяць був поранений осколком німецької бомби. Потім окупація. З сорок третього після звільнення воював у лавах червоної армії. 1945 рік. Харків. Педагогічний інститут чужоземних мов.

— Напевне тут я й усвідомив себе як перекладача. Зрозумів, що в цьому зміст мого життя, що це моє призначення. Слово звучне, але правдиве...

Інститут закінчено у 1947 році. Деякий час він викладає, читає курс історії французької мови. А ночами перекладає другу частину «Фавста». Після війни зруйнована країна відбудовувалася тяжко. Він все ще носить шинелю, грошей обмаль. Але зібрав на квиток до Києва, до Рильського. До Максима Тадейовича. З перекладом «Фавста»...

— Приїхав. А його немає, в Польщі. Розгубився я. Залишив рукопис дружині Рильського, поїхав назад до Харкова. І забув залишити свою адресу.

Доки Рильський розшукував незнайомого перекладача, вражений його майстерністю (згодом і німецький літературознавець Лешніцер у своїй праці «Фавст» у радянських літературописах написав, що Лукаш «як теоретик і практик перекладу виконав усі умови, які колись ставив Гете»), він уже працював над «Мадам Боварі»...

У 1955 році переклад «Фавста» був виданий. У 1956 Лукаша прийнято до Спілки письменників по рекомендації Рильського, Терещенка й Первомайського. На полицю ставали «його» книги, його переклади. Українська, білоруська, російська, англійська, французька, німецька, італійська, еспанська, польська, угорська, чеська, словацька, сербо-лужицька, лясська, латинська, португальська, данська... Книга — переклад — книга. Це дійсно стало змістом його життя. «Трагедія людини» Імре Мадача, «Перший удар» Андре Стіля, Верлен, Шіллер, Тувім, Міцкевіч, Льопе де Вега... І найлюбиміші: «Фавст», «Декамерон», Льорка.

2

Федеріко Гарсія Льорка. «Льорочка», як говорить Лукаш. Ледь прижмуривши очі, він читає... Співучість, пишність еспанської такі сильні, виразні — здається, ще трішки, ще ледь-ледь, і мені також відкриється зміст сказаного поетом. Закінчивши, Лукаш легко переходить на французьку,

потім на англійську. Спішно роблячи для мене підрядковий переклад, порівнює відтінки перекладу.

— Вам не здається, що український переклад звучить найближче до справжнього Льорки? Заокругленість голосівок, мелодика, співучість. Асонансовий вірш, як і для еспанської, характерний для української мови. А візьмемо фолклорні джерела. Один з моїх закордонних читачів обвинуватив мене у зайвій фолклоризації Льорки. Мені захотілося написати статтю й пояснити, чому я переклав так, а не інакше. У віршах еспанця я зустрів стільки спільного з українськими народними прикметами, звичаями, пісенними образами, казковими ситуаціями. Тому я дозволив собі «перекласти» еспанську ситуацію в українську. Це не нострифікація — перебільшене уподібнення до всього нашого, але це своєрідна асиміляція.

Як Лукаш прийшов до Льорки? Пояснити тяжко, це рівнодіюча багатьох сил.

— Почалося з того, що я взяв оригінал Льорки. Читаю — і раптом думка: ні, неможливо, щоб я зміг це перекласти. О, як це у нього тут сказано... А який перехід! Цікаво, як це склалося б по-українському. І почалося... Читаю раз, вдруге, читаю на всі лади. Уже складаються речення, конструкції. Уже занотовую (олівцем на полях), уже захопило так, що відірватися неможливо. За два місяці — чотири тисячі рядків! І силоміць відірвався, бо чекала інша праця. І тепер жалію, що відірвався.

Все правильно. Був оптимальний момент саме для Льорки. Дещо раніше — дещо пізніше такого повного злиття б не вийшло.

— Працювалося нелегко. Над першими рядками бився, бувало, годину, дві, п'ять... І — ось він, «ключ»! Головне — знайти «ключ». Розшуки болісні, проте не неприємні. А потім — повне оволодіння словом і вже — смакування: ох, як у нього тут! Тяжко, але добре! Чи зможу передати його примовки, пустощі... Коли добре працюється, всі варіанти пам'ятаються. Приміряю, який найвідповідніший, який кращий. Шукаю стилістичної відповідності, можливість передати нюансів...

Є у Льорки цикл «Шість віршів на галісійській». Як перекласти? Це ж діалект. У перекладі загубиться. Нарешті осяяло: переклав галицьким діалектом, є такий в українській мові. І вийшов, мені здається, той відтінок, що треба. Хвалюся, правда?

3

Говорити з ним тяжко. Поперше тому, що він перехоплює ініціативу й веде розмову своїм шляхом, цікавим і важливим для нього. Подруге, якщо питання поставлене занадто руба, Лукаш негайно «закривається»... І ось найбанальніше: — Над чим ви тепер працюєте?

— Радше, над чим я тепер не працюю. Над «Дон Кіхотом». Відклав його заради Льорки, а тепер ніяк не можу повернутися. Б'юся, втрачаю дні. Буває так — не йде! Тоді кидаю. Мій дід завжди казав: «Як погано орати, краще випрягати». Я взагалі тяжко працюю над договірними речами. Мені чомусь хочеться робити не те, що потрібно, — сміється Лукаш. — Ходжу біля «Дон Кіхота», бачте, багато вже перекладено. Але щоб насправді повернутися до нього, я мушу відчутти певну душевну настроєність, творчу готовність до цієї праці.

Інакше кажучи, він буде працювати над «Дон Кіхотом», коли прийде надхнення. Адже колись і Пушкін називав творчість перекладача працею виключною, некорисливим надхненням і здійсненням високого подвигу...

— А почав я «Дон Кіхота» з великим захопленням, — продовжує Лукаш, — зразу, як переклав «Декамерона». Перекладаю я Сервантеса, а тінь Боккаччо витає надо мною... Шукаю, підбираю стилістичні транскрипції, архаїзую мову, щоб відтворити аромат часу, навіть допускаю деяку «незграбність» стилю, властиву тій епосі. І все збиваюся на «Декамерона». Зі мною це трапляється рідко. Що, думаю, за чудеса? Але згодом знаходжу в одного німецького літературознавця — «„Дон Кіхот” — як шедевр слова», так, здається, зветься його праця, — що Сервантес багато що позичив з «Декамерона» і взагалі за зразок взяв стиль цієї книги. Що це, інтуїція? Так. Вона для перекладача значить дуже багато, бо інтуїція — це таємне знання. Не завжди, звичайно, треба на неї покладатися, але враховувати треба завжди.

Звичайно, в першу чергу перекладач мусить знати. Літературу, епоху, автора, мову, твір. Тепер на Україні молодь багато й цікаво працює над перекладом, і при тому знаючі: Терех, Попович, Володимир Житник, Леонид Череватенко, Анатолій Перепада, Ольга Сенюк, Лесь Танюк. Перекладницька школа, на думку Лукаша, стала об'ємнішою, глибшою, ніж у тридцятих роках, палітра у неї різноманітніша. Сьогодні на Україні є такі «зубри» перекладу, як Григорій Кочур (перший, кому Лукаш показує свої нові праці), Борис Тен, Василь Мисик, Микита Шумило, Ірина Стешенко, Леонид Первомайський, Микола Бажан... В їхніх перекладах — майстерність, багатство лексики, міць складу, вишуканість стилю. І перш за все любов до слова, до рідної мови!

— Якби всі перекладачі були такими вимогливими до себе! Я багато років у «Всесвіті», тепер — член редколегії, а раніше завідував відділом поезії. Приходять деякі люди, просять: дай переклад карбованців на п'ятдесят... Що? Кого? Що тобі подобається, питаю, кого ти любиш? А це йому не важливо... Або приносить переклад. Жахливий. Віддаю перекласти комусь іншому. Образа, та ще яка! «Це мій поет, я з ним зустрічався спеціально...» А Рильський, пам'ятаю, коли редагував Пушкіна, зняв свій переклад елегії «Я пере-

жив свої бажання...» й поставив зроблений Пучко: у нього, каже, краще, ніж у мене. Га? У нього — краще. Ось що для перекладача головне! А не «торговельна спекуляція», як сказав одного разу клясик.

Дехто перекладає поверхово, нашвидку. Даремна праця. Через десять, двадцять, п'ятдесят років це заново перекладатимуть справжні майстри. А дехто створив переклади недосяжні своєю майстерністю. Так, наприклад, Леонид Мартинов переклав на російську мову вірш Петефі «Про мої погані вірші», або Цветаєва — «Плавання» Бодлера. Краще, на мій погляд, перекласти ніяк.

4

Теза й антитеза — ось що вабить Лукаша в кожному творі. Сутичка контрастів. Фавст і Мефістофель. Бог і Люцифер. Ібсенівські Пер Гюнт, слабкий, захоплений, непостійний, і Бранд — людина обов'язку, залізний логік. «Пер Гюнт» і «Бранд» — наступна праця Лукаша. Але на першому місці в його «індивідуальному перспективному пляні» — фразеологічний словник української мови. Вже є картотека. Що ще? Рабле. Гріммельстагзенові «Пригоди Сімпліція Сімпліціссі-муса». Бодлер. «Посмертні записи Піквікського клубу» Діккенса...

Мені знову хочеться запитати: чому такі різні автори? Боюся проте уподібнитися до одного наївного чоловіка, який запитав у Лукаша: і навіщо вам стільки мов, дивна ви людино?

Воїстину — дивний...

Переклав з російської Олекса Ізарський

Станція „Сон-дитинство“

Ліда Палій

Ржаво порипує підвагоння, старим годинником цокають колеса, час іде навпаки, кіноплівка закладена у зворотному напрямі.

Мої долоні липнуть до холодних шиб. За вікном іде колоротом слюзами розмазаний світ, валяться, мов доміно, телеграфні стовпи, перевертаються старі домики передмістя, каруселею крутиться Високий Замок.

Я вже не думаю, тільки відчуваю. Я один суцільний біль, і радість, і очікування.

«Снівпасажире із Словаччини, спасибі за довір'я. У тебе свої слюзи — у мене мої. Ідь далі у свою засмучену батьківщину, а мене зостав саму з моїм Містом...»

Поїзд зупиняється у великій милянній баньці.

Станція «Сон-дитинство».

*

Львів змалів, одні каштани вирости.

Моїх вулиць ніхто не перебудував за останніх двадцять років, вони самі повужчали, а то й позміняли напрям, ніяк не хочуть шикуватися, як у моїх снах. Доми поприсідали, позбігалися докупи, вони чавлять трамваї, гротесково сплющують їх і видовжують, мов у карнаваловому дзеркалі.

А в трамваях радісно. Вони похитуються, клекочуть. Вони мене знають, я тут місцева.

— Ну, хто ще без білета? (І завжди це львівське «ну»).

Коло мене жінка з китицею квітів. Тону в запаху васильків, духмяному ароматі дитинства — евшан-зілля. Як жорстоко, що не дозволили поїхати в село на васильки, на резеду, на матіолу!

*

Коло старої Порохової башти на Валах у безвітряний соняшний день гупають каштани. Вони падають з-під розчепіrenих пожовклих пальців листя і м'яко розколюються. У білій вологій колісці блискучі магаґоневі овочі.

Пам'ятаю холодно відчутний дотик каштана в самій середині дитячої долоні. Збирала їх тоді в коробку, а вони за ніч трагічно старілися, втрачали полиск і морщилися.

*

Під собором сидять сірі, згорнуті в клубки жебраки. Опецькуваті ангелики на бароккових балюстрадах відвертають кам'яні очі в небо. На їхніх тілах зелені лишаї, а на кру-

тих стінах з овальними заглибленнями неомиті дощами жовті й попелясті плями.

У храмі св. Юра правиться служба Божа, однак у мене почуття, що церква порожня, що десь риплять двері, що хтось забив дошками вікна — спустілий замок на високій скелі, де тільки духи залишилися.

А, може, враження таке тільки тому, що день білий і прісний . . .

★

Круг незграбної ратуші — будівлі дихають середньовіччям та італійським ренесансом. Сопуть доми з громіздкими підпорами й склепіннями, дзвенять ряди слоївків на полицях старої аптеки, де в півсутінку, наче б альхемічні знаряддя: колби, реторти й ступки. Під окриленим левом дожив позіхає надщерблений портал дому венецького консула, підмитий віками, немов солоною водою Адріатичного моря. У домі Корнякта, в ритмічному танці світел і тіней, беруться за руки граціозні ренесансові колони.

На Ринку, у цвіту палаючої канни, купаються сонцем і вітрами вибілені неоклясичні статуї на фонтанах. У синіх тінях нависли чорними павуками оздобні ліхтарі дев'ятнадцятого століття.

При вході до ратуші два леви вигідно оберлися на щити і вигріваються до сонця, мов старі коти.

★

Приємно, коли на вулиці водії вантажних авт лають-ся — по-українському.

★

Успенська церква виповнена старими молитвами і запахом паленого ялівцю. На головах вірних соняшні плями, фільтровані кольоровими вітражами. Теплий чад, холодне каміння під колінами і шепотіння.

— *Свят, свят, свят . . .*

Усе якоесь на місці, усе немов без змін . . .

У чорному подвір'ї церкви дзвонять спогади. Майорять прозорі дівчатка в накрохмалених білих сукеньках, з квітами у волоссі і свічками в руках і раптом збігаються в одну групку на пожовклому фото в моєму альбомі.

★

Ходжу по соняшних прямокутниках на блискучому паркеті музею з одного століття у друге.

Барвара Лонгиш сумовито споглядає з портрета — розпещена панночка з вологими очима й важкими повіками. У ній щось рембрандтське. Пишний Константин Корнякт не залишає сумніву, що він багатий і задоволений. Зворушлива галерія міщан мого міста мальована з чуттям і любов'ю.

В інших залах героїчні, стерильні суперілюстрації усміхнених колгоспниць, червоноармійців і Леніна з простягнутою рукою.

А на подвір'ї під цегляним муром общерблена примі-

тивна статуя, знята десь з роздоріжжя. Христос сидить, оберши свою завелику, терном укороновану голову на праву долоню, і журиться...

★

При вулиці Рибацькій, сьогодні Рильського, кам'яниця з довгим балконом на другому поверсі. На тім балконі з абсурдними металевиими гірляндами я колись училася ходити, і звідти світ видавався так безмежно великим!

У людей бувають на горищах старі скрині з поламаними іграшками, зошитами, записаними наївними віршиками, із засушеними фіялками. У мене цього немає. Є тільки сходи, що пахнуть пліснявою, і понуре подвір'я за відхиленим вікном у стилі «ар нуво». На цім подвір'ї колись трагічно згнуло моє пухнате біле котеня.

На тротуарі перед брамою ті самі нерівні плити, на яких ми, бувало, з маленькою Фрідою рисували крейдою «кляси»: три квадрати один за одним, потім два рядом, один і знову пара, а потім щойно «небо». Фріда мала великі карі очі і підстрижене волосся чубком. Була подібна до Анни Франк.

Немає кого питати про Фріду, і пощо? Щоб почути, що забрали її, як усіх інших?

І в мене якесь незрозуміле почуття вини...

★

Сходжу з трамваю в темну ніч, у чорні печери вулиць. Пересуваюся по вузькому тротуару Руської вулиці. Віє тишею, а тоді будівлі змовляються проти мене. Мені тривожно; дрижу. Повз мене снуються сірі двовимірні люди. Вони могли б іти через мене, бо я тінь, бо я ніщо.

Щойно коли болуче спотикаюсь об круглий бруковий камінь на Ринку, пробуджуюся зі сну, що цього разу не був сном. Я є.

Хтось мене підхоплює, хтось зовсім тривимірний. Він усміхається рядом білих зубів, і я перестаю дрижати.

— *Куди вам так спішно?*

— *Додому.*

— *Куди додому?*

— *Додому, додому, додому!*

І я біжу. А в готелевій кімнаті приходить смуток. Де ж у мене дім? Я дома тут і там, не дома ні тут, ні там. Мене доля покинула десь у півдороги над Атлантійським океаном.

Висока скеля і оздобні канделябри, реалістична картина половини минулого століття, якийсь лісок, річка. Пахне Австро-Угорщиною... Внизу музика, тягучі романси. Я знову не засну.

★

У Тернополі за силуетами будинків, по тім боці озера, овальний помідор сонця повільно грузне в сметану туману.

На палубі невеличкого корабля цибаче босоніж засмаглий хлопчина і продає квитки. Він відгортає від очей жмут

жовтого волося і дивиться на захід.

— *Буде дощ.*

*

І знову колише поїзд. Збруч, що колись гострим вістрям врізувався в наш чорнозем, мигнув незначним синім мазком.

За вікном налягають олив'яні хмари, гнітять оголені пожнивні поля, втомлені сірі села. Одинокі плями кольору й тепла в цій безнадійній монохромності — це недоречні склянки чаю на підвіконні.

Стає сумно, і ми з синьооким хлопцем з Харківщини впивається степовими піснями й причащаємося соняшниковим насінням.

Недалеко від рейок дідусь пасе корову. Одну він береже, а друга стоїть коміть головою у ставку, мов на картині Шагала.

*

На станції у Жмеринці тріпочуть білими голубами хустини. Жінки простягають руки:

— *Купіть яблук!*

У тих руках і в тих зелених яблуках Україна. І хочеться закупити всі овочі, усю Жмеринку.

*

Ракета, що мчить на південь Дніпром — клубок швидкості і рокоту. Все інше — непорушність, незмінність віків. На високому правому березі хутори, солом'яні стріхи і розхристані вітряки. Чорними рисками на срібному плесі човни, а в них застигли в одній позі рибалки.

У кабіні на стелі миготять, переплітаються відблиски хвиль. Але мені немов би хто дав знечулюючий укол у саме серце. Дзбан повний ущерть, більше вражень не увіллеш.

*

У Каневі на могилі посезонно пусто. Тиша, і запах переспілого лісу, і ще якийсь шепіт голосів живих, мертвих і ненароджених.

Унизу, на тлі темносиньої води, повногруді жінки продають сушену рибу й овочі. Сидять вони, символи землі-матері, степові богині плодючості, і хочеться їм покласти голову на груди й заплакати.

Купую натомість загорнені в газету сливки за 20 копійок.

*

До Києва слід в'їжджати Дніпром при сході сонця. Тоді хочеться падати навколішки перед позолоченими зеленими горами, перед мерехтливими банями церков, перед історією та просити дозволу ступити на берег.

*

По вузьких темних сходах св. Софії танцюють скомо-рохи. Тільки на хорах, куди вже не впускають туристів, відчуваю велич собору. Тут я з моїми предками, тут Марія Оранта, розвівши руки, хоронить мене від усякого лиха.

А внизу порожнеча, холодне обдряпане каміння з так дуже знищеними фресками, човгання сотень ніг і монотонний голос:

— *А вот видите перед собой картину, сделанную с цветных камушков. Это называется мозаикой.*

У Лаврі, в печерах, теж холодно й стерильно. Хочеться свічок і запаху кадила — а тут електричні лампочки і чужі туристи, що шукають сенсації. Закам'янілі мумії монахів мовчать.

А, може, я вже перевтомлена і втратила здатність переживати?

*

З каламутного людського річища на Хрещатику легко втекти на Володимирську гору. Там поміж квітами на лавках дівчусі грають у шахи. Великі кокарди метеликами у волоссі дівчаток, сонце в обличчях дітей, що вміють ще гратися. На асфальтовій доріжці нарисовані крейдою «кляси».

З гори вигляд на статую св. Володимира, на Дніпро, на піщаний лівий берег. Думаю, який Київ чудовий, і боюся, що це знову тільки сновиддя.

Хотілось би бачити це кучеряве місто зимою, коли дерева стають безлисті і фіялкові, коли на пам'ятниках, на банях церков білі мітри. Ішла б тоді у парк, гриючи руки в муфті, і слухала б білосніжну тишу.

*

Зустрічаю людей, ЛЮДЕЙ і маленьких людей. Бачу їх на вулицях, в автобусах, в їхніх помешканнях. Живуть вони і в малих тісних кімнатах, де вже діти звикли виготовляти шкільні задачі при гостях, і у великих домах на передмісті. Живуть і думають люди різно...

От в одній кімнаті в Києві по стіні з гуцульських кахлів мандрують жовті і зелені ловці та олені, їдуть воїни, стоять пишно одягнені пані, або райські птиці гнізяться в квітах.

Тут люди мріють про самотню колибу в Карпатах, про свободу, яка відчувається тільки в горах.

Гей ви хлопці, ба й молодці,

Візьміть мене на топорці.

Несіть мене в Чорногорі...

А от покої з картинами іншої доби, ніжною порцеляною й важкими котарами. На софі сидить старенька сива дама з цуциком на колінах. Створюється враження, наче їй ніхто не сказав, що царя вбили, і вона живе так, закутана в свої сни.

У студії, серед монументальних скульптур і кам'яного пилу, з якоюсь надзвичайною прихильністю пригощають чудовою кавою-еспreso на дерев'яній скринечці.

В іншому домі півсутинь і затишок, хоч об вікна б'є дощ і стара крислата яблуня дряпає об шибки костистими пальцями. Тут модерні картини на стінах і книжки під саму стелю. Пахне старим папером і мудрістю, і так легко говорить про незагнуздану творчість.

Люди, з якими подружила, усі надзвичайні. Вони сяють доброзичливістю, вони сердечні, щирі і якісь рідні. У них щось із степової безкрайности, неприборканости. Вони пригощають, обдаровують, і мені соромно за свої вже порожні руки.

Через людей розпливається час, немає ні дня, ні ночі.

★

Залишаю кімнату, де циганська музика з патефона вповнює всі закутки, де при світлі свічок білі коліщатка чашок з недопитим вином. З балкона вид на гору над Дніпром, на ній рівним намистом нанизані світла. Мружу очі, і світла стають різдвяними цяцьками, що променіють і радісно скачуть по чорній горі.

І тоді чую гул — гора кличе. Це вже не дитинство відгукується, як у Львові, — це щось більш одвічне.

Красо моя, Вкраїночко моя!

Ну що мені робити — я не знаю!

То прилечу, то знову відлітаю,

А день за днем і гасне і сія . . .

У темряві хтось коло мене рецитуює Вінграновського. У нас суголосся думки.

А потім, коли виходжу на вулицю, згори, з балкона, падають під ноги важкі кудлаті айстри . . .

★

В імлі плавкими обрисами статуя Хмельницького. Він розгублено шукає напрямку, куди б звернути булаву.

Софійська дзвіниця розпливається в білості, немов на акварелі, початій знизу й недокінченій.

Сіє осіння мжичка і разом з нею приходить ніч. Жовте блискуче листя тополі липне до чорного бруку. Вдивляюся в ці дивні візерунки. Відтворюється негативний образ, бачу чорне на білому: піковий туз. У ворожбі ця карта означає смуток. Нагадується строкато одягнута циганка, що волочилася в парку Шевченка й прокляла мене за те, що я не дозволила собі поворожити.

Важко повірити, що ще тиждень тому було літо, що були душні ночі, що я бігла у темі м'якесеньким піском до води Дніпра. А згодом цей пісок лип до мокрого волосся, до уст, а я лежала горілиць і дивилась, як гойдався в небі Чумацький Шлях, слухала корабельні гудки, що йшли кудись у вічність, думала про те, що це священний Дніпро, і щось у мені вмирало . . .

А тепер від Володимирської гірки пливе в'ялосолодкий запах осені. Ходимо так Києвом — я і моя тінь.

Лист творчої молоді Дніпропетровського

ГОЛОВІ РАДИ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ЩЕР-
БИЦЬКОМУ В. В.,
КАНДИДАТОВІ В ЧЛЕНИ ПОЛІТБЮРО ЦК КП УКРА-
ЇНИ ОВЧАРЕНКОВІ Ф. Д.,
СЕКРЕТАРЕВІ СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ
ДМИТРОВІ ПАВЛИЧКУ.

Звертаємо Вашу увагу комуністів, керівників та громадських діячів нашої суверенної держави — Української РСР, однієї з держав-засновниць ООН, на той погромницький шабаш, що ось уже кілька місяців триває на Дніпропетровщині, на дике й безглузде переслідування чесних і відданих справі побудови комунізму українських громадян. Ця кампанія є настільки безпардонною і безпринципною, що перед нею бліднуть найдикіші витівки відомих усьому світові китайських хунвейбінів.

Численну групу громадян оббріхано на всіх офіційних і неофіційних заходах обкому, райкомів і парткомів, щоразу перекручуючи їхні «чуждє народу взгляди» і непомірно перебільшуючи, як кому заманеться, факти, про які мовитиметься нижче. Їх цьковано в обласній пресі й радіо, у такий спосіб створюючи видимість «общественного мнения» за класичним зразком щедринського «градоначальника города Глупова».

Найбільшої брутальності сягнула так звана дніпропетровська кампанія у зв'язку з появою нового роману нашого земляка Олєся Гончара «Собор».

Спочатку обласні газети «Зоря» й «Прапор юності», марганецька міська газета виступили зі схвальними рецензіями на цей твір. А вже через місяць на одній із нарад, де були присутніми секретарі низових партійних організацій Дніпропетровщини, відповідальні працівники преси, секретар обкому КП України г. Ватченко затаврував ганьбою всі ці рецензії й дав команду пресі довести читачам, що «рабочий класс Днепропетровщины не принимает 'Собора'». Відразу ж газети області зарясніли, як май грушами, «мнєніями рабочих о 'Соборе'».

Так, лише «Зоря» протягом двох тижнів «організувала» три брутальні й безпорадні «рецензії», про що засвідчує їхня чотиристарядкова лайка.

Лист поширений у відписах на Україні. Один такий відпис отримала наша редакція.

Правопис оригіналу збережений.

Передрук дозволений тільки за виразним поданням джерела.

Редакція «Зорі» одержувала листи-відгуки, листи-протести робітників і трудової інтелігенції проти обплывування автора «Собора». Ті листи редактор П. Орлик і завідуючий відділом листів газети Я. Новак «строжайше» тримали в секреті й, з'ясувавши місце роботи й адресу відправника, доповідали в обком і КДБ.

Обкомом КП України було заборонено вшанування 50-річчя письменника на історико-філологічному факультеті Дніпропетровського університету, в міській бібліотеці, хоча цьому передували численні оголошення. Ще згодом деканом згаданого факультету т. Павловим було заборонено навіть обговорення роману «Собор», що його збиралися провести історики. Всіх, хто в будь-якій мірі й формі висловлював незгоду з кампанійщиною чи бодай випадково «взяв не ту ноту», якої вона вимагала, — всіх суворо карали. Недарма ж завідуючий ідеологічним відділом обкому т. Васильєв заявив на семінарі працівників області: «Роман 'Собор' — это такой коловорот, вокруг которого группируется все идейно вредное, враждебное нашей действительности» (!).

І ось виключено з партії й увільнено з роботи працівника відділу пропаганди і агітації газети «Зоря», одного з найстаріших журналістів нашого міста, С. Ю. Шийніна за написання позитивної рецензії.

Виключено з партії працівника відділу культури газети «Зоря» М. Т. Скорика за те, що запропонував сфабриковану «статтю» напів письмального робітника Г. Дігтяренка і Ко. («Я бачу життя не таким», «Зоря» від 6. 1. 68 року) на редакційну дошку «Тяп-ляп».

Виключено з комсомолу і увільнено з роботи талановитого журналіста В. Зарембу за те, що мав сміливість дати відсіч авторові наклепницької статті на «Собор» лейтенантові КДБ, завідуючому відділом інформації газети «Зоря» О. З. Кириленкові («Не собори — люди!», «Прапор юності» від 7. 6. 68 р.).

Звільнено з роботи без будь-яких підстав працівника відділу сільського господарства газети «Зоря» Опанасенка.

Виключено з партії й увільнено з роботи талановитого режисера Дніпропетровського українського театру ім. Т. Г. Шевченка Риму Степаненку за постановку п'єси М. Стельмаха «Кум королю».

Суворо корогану з попередженням «вліпили» комуністові, вчителіві 64-ої вечірньої школи Г. Прокопенкові (наполягав на опублікованні статті відповіді обріхувачам «Собору» й «філософові» І. Морозу).

Звільнено з роботи відповідального секретаря Дніпропетровського відділення Українського театрального товариства С. Левенця.

Звільнено з роботи в Дніпропетровському видавництві «Промінь» відомого письменника В. Чемериса.

Звільнено з роботи в Придніпровській багатотиражці молодого поета І. Сокульського.

Велику «накачку» по партійній лінії мав редактор названої багатотиражки М. Дубінін за опублікування позитивного відгуку робітників Д. Семеняка і Б. Уніята на «Собор» («Енергетик» від 10 квітня 1968 р.).

Звільнено з роботи (вже в котрий раз) поета В. Сіренка. Переслідування його (вигнання з партії й роботи) тривають вже кілька років. Саме з того часу, як товариш почав писати українською мовою.

Партійну догану одержав у гарячці кампанійщини працівник видавництва «Промінь» письменник В. Карапиш.

І список цей, мабуть, можна продовжити!

Звичайний собі вечір поезії в Придніпровському палаці культури, (яких, за висловом працівників палацу, тут було багато), в божевільному маніяцтві кампанійщини підносився ледь не до рівня «контрреволюційної вилазки». Бо як же розуміти тоді те, що на всіх заходах обкому партії, а також на звітно-виборній конференції філії Спілки цей безневинний вечір поезії з найбезглуздішими ярликами ставав тим опудалом-мішенню, на яку повинна була б спрямовуватися «борьба с идеологическими диверсиями».

Учасниками вечора і його організаторами пильно зацікавилися детективи органів безпеки, багато з них було викликано на анекдотичні допити, де застосовувались залякування та шантажування ні в чому неповинних людей.

На всіх спілчанських та інших зібраннях постійно «товчуть» (засуджують за «український буржуазний націоналізм») талановитих поетів М. Чхана, В. Коржа і згаданого В. Чемериса. Як правило, така «накачка» супроводжується відвідинами КДБ.

Дещо пізніше різними методами було покарано цілу фалангу української творчої молоді, як правило літераторів, Генадія та Олесь Завгородніх, О. Овчаренка, В. Семєнєнка, П. Вакаренка, названого вже І. Сокульського, М. Романушка, О. Водолажченка, Г. Маловина та багатьох інших. І знову за той же фантастичний, видуманий в будинку на в. Короленка, «український буржуазний націоналізм», а насправді за будь-яке занепокоєння долею української мови та української культури в шалено русифікованому Дніпропетровську.

Думається: чому так залюбки, ніби раз плюнути, розправляються із принциповими людьми — виключають із партії, виганяють із вузів та з роботи? Може вони злочинці якісь? Аби ж то! Справжні злочинці живуть собі й не горюють.

Нещодавно колишній перший секретар обкому комсомолу комуніст А. Гордієнко й перший секретар міськкому комсомолу комуніст Г. Дружинин на скаженій швидкості мчали піс-

ля «увеселительной пьянки» й убили в Новомосковську людину. Гадаєте їх посадили за ґрати?.. Перший з них — нині інженер заводу ім. Лібкнехта в Дніпропетровську, другий — інженер заводу ім. Бабушкіна. Обидва лишилися в лавах партії, жодна газета не написала про тих «ответственных» розбишак!

І ще приклад. Комуністи, працівники газети «Зоря» П. Каракаш та І. Островський украли в редакції 25 тисяч карбованців державних грошей. П. Каракаш «заправляв» відповідальним секретарем і розмічав РАТАУські матеріали дружкові І. Островському. Коли казнокрадів було викрито, вони поплатилися за нечуваний злочин лише доганями по партійній лінії й були дещо понижені в посадах і... продовжують працювати в журналістиці. П. Каракаш — зав. відділом промисловости в «Зорі», а Островський — у промисловому відділі обл. радіо.

Як бачимо, вбивцям і гендлярям — духовним покидькам є місце в партії, а чесних і принципових комуністів геть викидають із партії й з роботи, аби спокійніше було й надалі гендлювати, піячити і знущатися над партійними нормами й радянськими законами.

Не так давно громадськість Дніпропетровського держуніверситету ім. 300-річчя возз'єднання України з Росією була обурена антикомуністичною поведінкою тодішнього декана історико-філологічного факультету В. Власенка. Цей «педагог» намагався перетворити факультет на приватний гарем — систематично розбещував своїх вихованок-студенток (в такий спосіб навчав моралі покоління, якому жити при комунізмі).

Приблизно тоді ж студентам стало відомо і про ганебний вчинок викладача згаданого факультету І. Луценка. Користуючись своїм становищем керівника дипломної роботи, він намагався згвалтувати студентку-дипломантку.

Гадаєте, довелось розпрощатись цим «вихователям» із педагогічною практикою? Але ж ні. Таким людям є місце серед педагогів! Для Власенка це спричинилося лише до пониження його в посаді до завідуючого кафедрою, Луценка позбавили зайвого «тягаря» громадського навантаження, люб'язно усунувши його від керівництва літературною студією. То, може, проституція та зловживання в її ім'я службовим становищем не вважається в нас антирадянською поведінкою? Чи цей «грешок» легко прощається їм, як гонорар за політичну безпринципність, за відсутність «вредних мислей» у їхніх вчених головах? Як би там не було, в усіх випадках можна бути певним — такі люди підтримають будь-яку кампанійщину, якщо тільки перевага на її боці, навіть не задумавшись, чи узгоджується вона з курсом партії, з радянськими законами.

В зв'язку з кампанією облпльовування «Собору» пожвавили «виховну» роботу місцеві кагебісти й знову поповзла

ними ж пущена чутка про «націоналістическую опасность». Смішно навіть говорити, що ця «націоналістическая опасность» з'явилась саме в Дніпропетровську, де на незалежних не мільйонне місто немає жодного українського дитячого садка чи ясел, жодної повністю української школи, жодного вузу чи технікуму з викладанням українською мовою.

Невже обком комуністичної партії України не повинен стурбуватися у край ненормальним, антиленінським і антимарксистським станом рідної української мови в Дніпропетровську. Не правильніше було б злобу й «старання» спрямувати не на чесних комуністів і комсомольців, а на ці страхітливі порушення ленінської національної політики, коли українські робітники майже не знають своєї рідної мови, рідної культури, бо змушені все своє життя перемелюватися в надійних, як і 50 років тому, жорнах русифікації.

Невже є ворогами ті чесні громадяни Української РСР, що збагнули цю трагедію свого народу й не хочуть цуратися рідної мови, не хочуть цуратися себе, з приводу чого великий росіянин, письменник В. Солоухін казав: «Если бы родился украинцем, я ни за что не хотел бы быть русским»?

Невже радянський патріотизм нинішнього українця не включає в себе національну гідність, національну гордість за свій великий і талановитий український народ? Можна б до безконечності продовжити ці невже.

Думається, чому це в українській передовій й творчій молоді лише один шлях — «український буржуазний націоналізм» (про це красномовно говорить діяльність дніпропетровського КДБ), бо, як ми вже бачили, значна більшість її, рано чи пізно, виходить саме на нього. А людина з звичайним, не перекрученим глуздом побачила б тут лише слабосиле зародження елементарних понять національної гідності, національної повноцінності, а не рідко й почуття образи національної, а відтак і звичайної людської гідності.

Винна в цьому «буржуазна пропаганда»? Ні, дніпропетровська дійсність! І, якщо ми марксисти, її необхідно змінити так, щоб вона відповідала ленінським нормам і радянським законам, а не переслідувати всіх передових, вірних марксизму-ленінізму українських громадян.

Разом із цим виникає питання: невже лише на товаришів-росіян не впливає буржуазна ідеологія? І що це — їхня національна виключність? Чим же тоді пояснити той факт, що у нашому місті не критиковано публічно (не говорячи вже про адміністративне покарання) жодного представника російської творчої молоді за аналогічні українській молоді «збочення», і які повинні були б називатися «влиянием гнилой идеологии русского великодержавного буржуазного шовинизма»? А що такі збочення є — це ні для кого не є таємниця — спробуйте лишень не тільки вдома розмовляти українською мовою! Спробуйте і ви почувете: «а меня хакладкая нация не устраивает» (почувши ненароком українську мову),

«...чепуха, если перевести на русский язык» (слухаючи художній твір українською мовою), «какой он грубый этот хамский язык» (на адресу української мови).

І як тоді наші відповідальні товариші розуміють настанови В. І. Леніна, що з націоналізмом місцевим треба боротися на два фронти, в першу чергу виступаючи проти великоросійського шовінізму, бо саме він породжує націоналізм?

Не інакше, як українофобством назвеш поведінку «наукової» співробітниці Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького якоїсь Крилової при варварському, якщо не бандитському перенесенні могили легендарного кошового Січі Запорозької Івана Сірка. Лише про найпристойніші операції цього «перенесення» писала в одному із своїх безневих номерів «Літературна Україна». Так, сором'язливо було замовчано, що робилося це перенесення, як і всі бандитські вилазки, вночі і що поспіхом останки полководця зі світовим іменем було зібрано в брудний мішок (так ніби то була картопля!) й до ранку в такому стані зберігалися в чулані невідомого призначення. А людям, яких обурювало таке цинічне українофобство, названа співробітниця (не дарма ж вона науковець!) «відрізала»: «А ви знаете, что он бил врагом русского народа?»

А чи любили, товаришко Крилова, українців і український народ російські царі та їхні посіпаки — ця орда катюг і поневоловачів, проти яких, зрештою, і виступав Сірко? Та, мабуть, саме вони (за Криловою) репрезентують великий російський народ! І чи не тому Іванам Грозним, Петрам Першим, Катеринам Другим, Суворовим і Ко височіють пам'ятники, в багатотомних романах та багатосерійних фільмах прославляється їхній колоніальний розбій, азійське варварство і деспотизм?!.. І ніхто не скаже, що вони лютою ненавистю ненавиділи українців, татарів, білорусів, поляків, грузинів і т. д.

Чому ж тоді у Дніпропетровському історичному музеї серед багатьох речей експонується й карта, в якій придворні відомої україножерки — імператриці Катерини Другої скуповували її скурвлену величність у подорожі остаточно приборканою Україною? Чому стіни музею прикрашують численні портрети різної руки вельмож та завойовників катеринської доби, а на портрети, скажімо, Івана Сірка чи останнього військового писаря Запорізької Січі, засновника двох найбільших і найкрасивіших парків нашого міста, м'ягко кажучи, не знайшлося місця?

До того ж різні перелякані люди, як, наприклад, редактор «Зорі» П. Орлик, пускають провокаційні, видумані КДБ чутки, що «український націоналізм найновіше виявляє себе під маскою захисту української старовини». То як же бути з тією зливою матеріалів на захист російської старовини в російських виданнях «Комсомольская правда», «Советская

Россия», «Литературная газета», «Огонек», «Советский Союз», «Наука и жизнь» і т. д.

Що ж тоді за такими чутками — «націоналістическая опасность» чи марудерство держиморди — великоросійського шовінізму, про який у нас не прийнято висловлюватись вголос, щоб, крий боже, не образити російського народу. Яка сльозлива ввічливість! «Націоналістическая опасность» чи національний нігілізм і здичавіння, що межує з духовним бандитизмом цивілізованих гангстерів — ще раз запитуюмо авторів та поширювачів подібних чуток?

Ми, передова українська молодь, виховувалися в радянських школах і вузах на творах Маркса й Леніна, Шевченка й Добролюбова й усвідомлюємо, що історія — безперервний психічний розвиток людства й усе передове, прогресивне в цьому розвитку гідне вивчення, поваги й шани прийдешніх поколінь. Наступні епохи на шляху до своїх високих і гуманістичних ідеалів черпали й черпають все краще, що було в минулому.

Тому нам дорога й Запорізька Січ, яку Карл Маркс у своїх «хронологічних нотатках» називав козацькою республікою, і пам'ятники минувшини, нехай то будівля церковної архітектури чи козацький курінь, за шанування та збереження котрих так вагомо бореться Гончарів «Собор».

Наклепник Г. Дігтяренко в уже згаданій статті «Я бачу життя не таким» запевняє, що у нашій країні пам'ятники охороняються, як ні в одній країні світу. Що ж нам важко заперечити. Справді ж бо, в нас пам'ятники охороняються... по-варварському, як у жодній країні світу. Тільки на Дніпропетровщині за останні роки знищено майже всі пам'ятники церковної архітектури під гаслом «боротьби з релігією». Позаминулого року в селі Сурсько-Литовському зривано динамітом, мабуть уже останню на Дніпропетровщині сільську церкву. Не уникли плюндрувань залишки відомої Кодацької фортеці й кодацька старовинна козацька церква, зруйновано єдину в своєму роді будівлю — курінь козака Білого в Нікополі, Покровську Січову церкву, що її малював Тарас Шевченко, пам'ятник запорожцю Л. О. Глобі в Дніпропетровську, напів зруйнованим стоїть Преображенський Собор відомого російського архітектора Захарова і т. д.

У перспективному плані монументальної пропаганди в місті Дніпропетровську ви не знайдете й близько імени видатних українських діячів минулого, таких як: засновника Дніпропетровського історичного музею О. Поля (на будинку по вул. Фучіка, в якому він жив, до цього часу не встановлено меморіальної дошки), академіка Д. Яворницького, письменників І. Манжари, О. Стороженка, В. Сосюри, О. Довженка (їх життя чи діяльність в тій чи іншій мірі пов'язане з Дніпропетровськом або Дніпропетровщиною), засновника Дніпропетровського українського театру ім. Т. Г. Шевченка, Леся Курбаса, одному з найвидатніших революціонерів-більшови-

ків, організаторові революційної боротьби в Катеринославі, соратникові В. І. Леніна, Миколі Скрипнику. Зате наше місто збагатиться ще одним пам'ятником М. Горькому, пам'ятником О. Матросову, пам'ятниками Чайковському й І. Глінці та іншим.

Шановні товариші, поясніть, будь ласка, нам, про яку «націоналістическую опасность» базикають свідомі й несвідомі «друзі» українського народу? Хто дав їм право топтатися брудним русифікаторським чоботом на національній гідності українського народу?

Ми, творча молодь Дніпропетровська, вимагаємо притягти до відповідальності їх і всіх тих, хто вчиняє brutальні україножерські кампанії — відьомські шабаші на терені української культури, хто переслідує чесних відданих народів людей тільки за те, що вони хочуть бути самими собою і ніким іншим, що вони хочуть виховувати своїх дітей в українських дитячих садках, школах, технікумах і вузах. Вважаємо, що такі кампанії в кінцевому своєму рахунку досягають одного — сіють ворожнечу між двома великими братніми народами.

Вибачайте, коли Ваша ласка, що ми в такій зарізкій формі написали Вам, бо писати про такі речі без обурення — значить нічого не написати.

Ми віримо, що Ви прислухаєтесь до нашого щирого голосу й вживете негайних заходів для виправлення ненормального становища, в якому опинилась творча інтелігенція нашого міста, сотні тисяч українців Дніпропетровська й області.

Творча молодь м. Дніпропетровська:

(підписи)

Відкритий лист до редакції „Літературної України“

У «Літературній Україні» від 16 липня 1968 р. ми прочитали статтю Полторацького О. «Ким опікуються деякі „гуманісти“».

Політична і моральна нечистоплотність цього автора всім добре відома ще з тих часів, коли він публікував доноси на Остапа Вишню, оголошуючи найпопулярнішого в народі письменника куркульським недобитком і фашистським агентом та вимагаючи фізичної розправи над ним. І все ж те, що ми прочитали в «Літературній Україні», вразило нас, бо неможливо було повірити, що й сьогодні літератор може повернутися до такого брудного провокаторського ремесла.

Стаття написана нібито з приводу відомого колективного листа у справі порушень соціалістичної законності на політичних судових процесах. Лист цей був підписаний більше як ста науковцями, митцями, робітниками та літераторами, серед яких були й ми. Тому не можемо проминути мовчанням виступ О. Полторацького.

Від самого початку О. Полторацький грубо перекручує зміст листа, де йшлося про конкретні факти порушення судових процедурних норм і висловлювалася тривога, що це завдає шкоди соціалістичній демократії і громадянському життю нашого суспільства.

Тимчасом О. Полторацький голосливо твердить, що автори листа захищають «ворогів» й «ідеологічних диверсантів» (та ж термінологія, якою послуговувався він тридцять п'ять років тому!) В. Чорновола і С. Караванського.

Спершу скажемо про С. Караванського. Не беремося тут оцінювати його вини, за яку без суду взяли досиджувати нині за законами нашої країни неіснуючий тепер двадцятип'ятирічний термін, бо власне в листі не було про нього ні слова — навіть прізвище його не згадувалось. Та це не завадило О. Полторацькому чорним по білому написати, що в листі захищається саме С. Караванський. І половину свого писання він присвячує саме С. Караванському, всліяко роз-

Відкритий лист поширений на Україні у відписах, з яких один отримала наша редакція.

Правопис оригіналу збережений.

Передрук дозволений тільки за виразним поданням джерела.

писуючи його «біографію». Для чого потрібна була така свідома і груба підтасовка?! Певно, для того, щоб настрахати необізнаного із суттю справи читача.

Тепер про В. Чорновола. Яке право мав О. Полторацький вводити читачів «Літературної України» в оману щодо тих обвинувачень, які були пред'явлені судом В. Чорноволу, тих кваліфікацій, які суд дав його діям, і тих ухвал, які суд виніс? Можна схвалювати чи несхвалювати вирок, винесений В. Чорноволові (ті з нас, хто був присутній на процесі, впевнилися, що пред'явлені В. Чорноволові звинувачення не були доведені і свого часу зверталися у відповідні інстанції з конкретною аргументацією), але не можна заднім числом довільно змінювати і «доповнювати» офіційні судові кваліфікації. А саме так робить О. Полторацький, провокаційно заявляючи, що В. Чорновола нібито судили за «пропаганду націоналістичних поглядів та нелегальне пересилання за кордон антирадянських матеріалів» — тоді як нічого подібного на суді не було.

Без усякого сорому перекручує О. Полторацький біографію В. Чорновола. Він запевняє, що В. Чорновіл (неясне слово — ред.) і непевна постать, що не має жодного відношення до літератури й журналістики: «колишній інспектор по рекламі „Книготоргу“, а згодом був інспектор Львівського відділення «Товариства по охороні природи». Але він промовчує, що на ці посади В. Чорновіл потрапив аж після довгої низки переслідувань і поневірянь. А до того кілька років працював секретарем комітету комсомолу будівництва Київського ГЕС, в редакції комсомольської газети «Молода гвардія», в редакції газети «Друг читача», опублікував кілька десятків літературознавчих матеріалів у республіканських журналах і газетах, в тому числі і в «Літературній Україні».

Мета такого фальсифікування біографії і творчого обличчя В. Чорновола, особливо й замовчування того, що він — недавній комсомольський активіст, стає зрозумілою, коли доходиш до найбільш безсоромної і підлої вигадки О. Полторацького. Він приписує В. Чорноволові дикі і безглузді слова, взагалі неможливі в устах психічно здорової молодій людини, вихованої в радянській родині і в радянській школі, де взагалі вся молодь в комсомолі — «це зовсім не потрібна організація, яку треба ліквідувати, не зайве було б навіть фізично. Колись куркулі активістам розрізували животи і набивали пшеницею, а тепер потрібно набивати тим же активістам животи їхніми програмами і божевільними гаслами».

З цієї «заяви», яку О. Полторацький бере в лапки, як нібито належну Чорноволові, так і тхне духом і фразеологією тих трохглотитів-душолюбів, що komponували «визнання» і «самовизнання» різних «терористів» та «ворогів народу» на сумнозвісних процесах 30-х років.

Ми вимагаємо, щоб О. Полторацький документально довів належність цих слів В. Чорноволові або публічно вибачився за *наклеп*.

Зогляду на те, що виступи, подібні до статті О. Полторацького, здатні лише розпалювати підозру і людиноненависництво, що вони підсилюють шовіністичну кровожерність обивателя, який в кожному українцеві бачить «націоналіста» і «бандеровця»; що вони отруюють атмосферу співжиття і дружби народів — вважаємо за найвищий свій громадянський обов'язок не проходити повз них, давати їм моральну кваліфікацію і спростовувати їх по суті фактів.

Просимо редакцію «Літературної України» опублікувати цього листа. В інакшому разі ми змушені будемо доводити його зміст до читачів «Літературної України» всіма засобами. Якщо треба буде, ми не пошкодуємо сил і часу, сорок тисяч разів перепишемо його від руки і надішлемо кожному передплатникові «Літературної України», щоб хоч трохи розвіяти той людоїдський чад, атмосферу брехні і безкарності.

*Іван Дзюба
Євген Сверстюк
Михайлина Коцюбинська
Ліна Костенко
Віктор Некрасов*

Природа і розвиток сучасної боротьби на Україні на тлі рухів за свободу в світі

Степан Олійник

Ця доповідь має на меті проаналізувати паралельність і співвідношення процесів на Україні з подібними процесами в інших країнах світу — і комуністичного, і некомуністичного.

Окреме завдання доповіді: це спроба устійнити, якою мірою події й процеси на Україні вкладаються в рамки ширших рухів за свободу в світі та якою мірою вони притаманні особливій ситуації на Україні, українському характерові, радянському оточенню тощо. А врешті, в чому сила і в чому слабкість українського руху та які його перспективи.

Для обговорення процесів на Україні я взяв на увагу такі головні рухи і течії: інтелектуальний фермент, боротьба за громадянські права, боротьба за національну свободу і студентські заворушення. Можна було б узяти до уваги ще й інші явища, але в контексті цієї доповіді ці чотири рухи є найбільш характерними для нашого часу.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ФЕРМЕНТ

Одним з загадкових і часто неправильно інтерпретованих явищ післявоєнного періоду є явище, яке зрушило комуністичний і некомуністичний світ. Це — інтелектуальний фермент. Сьогодні вже немає ніякої установи — політичної, суспільної чи релігійної, яка не була б предметом дебатів на інтелектуальній площині. Хоч є поважні різниці по обидвох боках ідеологічного вододілу щодо мотивів, ідей і артикуляції інтелектуального ферменту, однак є багато подібностей. Інтелектуальний фермент у першу чергу проявляється у формі відчуження (відособлення) чи «альєнації» від природи й стилю життя, що їх створило модерне, індустріяльне суспільство: ідейна обмеженість, одноманітність, матеріалізм, самозадоволення тощо. Почуття відчуження також проявляється в інтелектуалістів у їх відношенні до центрів влади — так званих «естаблішментів» і їх політики. Інтелектуалісти вважають, що їх відсунено від центрів, де формулюється політика держави, де ухвалюються рішення, які мають вплив на до-

Доповідь, виголошена на конференції середовища УГВР 7 грудня 1968 в Нью-Йорку.

Редакція

лю мільйонів людей; вони вважають, що ці рішення роблять ідейно обмежені особи, з природи бюрократи антиінтелектуальної настанови, які в своїх міркуваннях керуються найчастіше прагненням задовольнити безпосередньо зацікавлені соціально-економічні кола.

У соціалістичних країнах це почуття відчуження має ще інший мотив — далеко поважніший за ті, які ми назвали: інтелектуалісти-комуністи боліють тим, що їм обмежено свободу творчості і ті права й вольності, які конечні для нормального існування інтелектуалістів як суспільної групи; вони обурюються проти обмеження, а то й цілковитого позбавлення прав і вольностей громадян — їхніх земляків, проти серйозного порушення «соціалістичної законности», а у випадку українських інтелектуалістів також обурюються проти порушення національної політики в теорії і практиці, порушення конституційних і національних прав української людини.

Відчуження виникає також з почуття тривоги, викликаного «соціальною несправедливістю», яку вони бачать у своєму оточенні; за наявність цієї «несправедливості» вони вважають відповідальним у першій мірі їхній «стабілізм». На Заході, у розвинених країнах, це — проблема вузьких секторів суспільства, які ще сьогодні становлять острівці убогости серед океану достатку й добробуту. У соціалістичних державах це — проблема економічної системи в її суцільності, системи, яка вже від довшого часу є під критичним обстрілом економістів й інтелектуалістів взагалі; вони добачають у ній застарілість, нерозпорядливість (неефективність), підпорядкованість доктринерським ідеям та розходження з потребами народу.

Під час двадцятих і тридцятих років інтелектуалісти маніфестували своє відчуження (а водночас і розчарування суспільством, в якому вони жили) так звану «внутрішню еміграцію» або навіть фізичною еміграцією з свого суспільства. Вони звичайно покидали свою країну і переїздили у країни, де принаймні у їхній уяві вони знаходили для себе підхожий інтелектуальний клімат. Досить назвати такі центри, як Париж, Рим, Атени й Лондон, де існували своєрідні колонії «інтелектуалістів в екзилі».

Але часи змінилися. Сучасний інтелектуаліст звичайно не емігрує з своєї батьківщини. Він воліє включатися в різні акції, які, на його думку, призведуть до відповідних реформ; він відчуває частинну відповідальність за те, що діється в його країні; він вважає себе «речником (виразником) громадської совісті» свого народу, від імени якого він говорить та чий інтереси він обороняє.

Важливою тенденцією і мотивом сьогоденного інтелектуального ферменту на Заході і Сході є потреба «демократизації» суспільно-політичної і економічної системи. Розуміється, концепція «демократизації» має різні значення в комуністичному і некомуністичному світах. У некомуністич-

ному світі, зокрема в тих країнах, де демократія вже достатньо розвинена й закорінена, під «демократизацією» розуміють довготривалу фазу суспільно-політичних реформ. Це передусім змагання за поглиблення участі широких кіл громадянства у формулюванні постанов і рішень; повна підзвітність влади «низам»; повні політичні та соціальні права і представництво для всіх прошарків населення.

«Демократизація» в комуністичних країнах має інший зміст, інші завдання та діє на іншій площині. Там ідеться передусім про відновлення найосновніших прав і вольностей людини, що їх громадяни на Заході посідають як щось природне і самозрозуміле: свобода слова, зборів, недоторканість особи; далі, зміцнення законності, виконання конституції реальним змістом тощо. Навіть між різними комуністичними країнами є різниці щодо поняття «демократизації» і її унапрявлення.

У Радянському Союзі, де інтелектуальний фермент проявився насамперед у домаганні забезпечити громадянські права і свободу творчості, ширші питання суспільно-політичних реформ менше наголошуються, та, як показує нецензурована література, вони не є як слід передумані й опрацьовані. Натомість у країнах «народної демократії» (зокрема в Чехословаччині, Польщі й Югославії), де порівняно більше особистої свободи і свободи творчості, там уже виросла поважна література — і легальна, і нелегальна. Головна тема тієї літератури — це основне питання реформ в ідеології та на практиці в усіх ділянках суспільно-політичного й економічного життя. В ідеологічній царині в цих країнах (як і серед комуністів Західної Європи, зокрема Італії і Франції) помічаються поважні спроби достосувати марксистську ідеологію до новітніх часів, до сучасних проблем і потреб. Цей рух ідеологічного реформізму відбувається під прапором «неомарксисту», в центрі якого є спроба ідейного формулювання т. зв. «гуманістичного марксисту» чи «прагматичного марксисту», на відміну і в протигагу «інституційному марксистові», головним пропагатором якого є КПРС і її послідовники. Проф. Любомир Тадіч з Београду окреслює це як боротьбу «демократичного комунізму» проти «деспотичного комунізму» («Odrjek», Sarajevo, 1 листопада 1968). Завдання цього інтелектуального руху повернутися до «молодого Маркса» з надією знайти чи ще раз відкрити в ньому ті вартості й принципи марксистської ідеології, якими ще можна б рятувати соціалізм від глибокої кризи, в яку завів його Радянський Союз.

У царинах суспільно-політичній і економічній «демократизація» означає передусім лібералізацію політичного процесу, визначення політичної і суспільної ролі компартії в державі й суспільстві, публічність, культурна свобода і прагматизм у підході до складних економічних питань країни. І коли в країнах «народних демократій» говориться виразно про перебудову різних секторів суспільно-політичного й економічного життя країни, в Радянському Союзі (зокрема в

Росії і на Україні) вся увага зараз зосереджена покищо на застосуванні тих законів і конституційних постанов, які вже існують, але державний апарат їх не дотримується. Це в основному мінімалістична програма, яка ще не вийшла поза рамки існуючої системи, бо ту систему інтелектуальні «відступники» в Росії й на Україні ще пропонують зберегти. Вони ще не можуть піднятися до того рівня, на якому основною поставою проблеми була б радикальна перебудова різних секторів суспільно-політичного життя й ґрунтовна перевірка марксизму-ленінізму з метою справді достосувати його до нових реальних обставин, нових вимог і побажань «демократичного соціалізму». Ілюстрацією до цих слів може послужити приклад реформ у Чехо-Словаччині перед радянською інвазією й окупацією в серпні 1968.

Яскравим показником різниць між постановкою лібералізації в соціалістичних країнах Східньої Європи і в Радянському Союзі є саме рівень їхньої публіцистики. Тоді як публіцистика досить розвинена, і то на високому рівні, в країнах «народних демократій», у Радянському Союзі вона ще на низькому рівні, а на Україні, можна сказати, вона щойно народжується.

Другим показником різниці є те, що в ряди інтелектуалістів-ухильників на Україні і в Росії ще не включено великої кількості людей, безпосередньо не зайнятих розвитком мистецтва й літератури: журналістів, правників, партійних ідеологів-теоретиків, філософів. Судячи з документів, що їх підписали особи різних професій і ділянок, є підстави твердити, що ця база вже поширюється. Так само є ознаки й того, що питання реформ і «демократизації» соціалістичної системи в Радянському Союзі тут і там підносять поодинокі автори. Серед росіян можна назвати хоча б академіка Сахарова, а серед українців — Дзюбу, Чорновола. Але це тільки початки, і з уваги на сучасні можливості, що їх нам дає модерна комунікація, ті процеси, які відбуваються серед інтелектуалістів «народних демократій» і західноєвропейських компартій, знайдуть свій відгук на Україні та будуть пристосовані відповідно до українських умов.

Як я вже підкреслив, інтелектуальний фермент має різні тенденції і мотиви. Я згадав зокрема «демократизацію» як його головну ціль. Але «демократизація» це — загальне, всеобіймаюче поняття; в більш конкретному застосуванні цієї концепції на практиці виділяються два головні аспекти: боротьба за громадянські права і боротьба за національну свободу.

БОРТЬБА ЗА ГРОМАДЯНСЬКІ ПРАВА

Близько спорідненим з інтелектуальним ферментом і національними рухами в сучасну пору є явище широко закреної боротьби за громадянські права. Вона має універсаль-

ний характер, хоч її форми, зміст і цілеспрямування можуть різнитися залежно від країни, в якій вона відбувається, від суспільно-політичної системи в тій країні, від національного характеру народу тощо. Відрадным явищем є те, що питання громадянських прав стало сьогодні на порядку денному у кожній закутині світу: ще ніколи, як сьогодні, рух за оборону громадянських прав не був такий масовий, всесторонній і повсюдний. Ще ніколи людина не була така свідома своїх прав, своєї гідності, своєї ролі в суспільстві, як нині. Згідно з висловом Івана Дзюби: нині «кристалізуються громадські поняття і почуття повсюдно випростовується людина». Це спостереження стосується не тільки Радянського Союзу, але й також і т. зв. вільного світу.

У наш час і в нашому оточенні ми були й є свідками великого зрушення серед американських негрів, зрушення, яке через свій масовий засяг, тактику і розголос (поминаючи його деякі екстремні форми вияву), стало клясичним прикладом боротьби за громадянські права. Хоч ця боротьба по суті пов'язана з расовим питанням, вона в основному не різниться від боротьби за громадянські права в соціалістичних країнах: і тут і там ідеться головне про застосування на практиці тих прав, законів і конституційних постанов, які вже існують, які вже були схвалені, але їх не застосовують або незаконно порушують на практиці. В Америці більшість цих порушень громадянських прав мала льокальний характер, що зумовлене специфічними властивостями федеральної системи законодавства: розподіл законодавчих прерогатив на федеральні, стейтові й льокальні відкрив певним секторам суспільства можливості надуживати ці прерогативи. Тільки збудження громадської совісти за останнє десятиріччя спонукало федеральний уряд застосувати рішучі заходи з метою забезпечити ті права, які вже існували, і перевірити конституційність тих льокальних законів, які мали за ціль обмежити громадянські права негрів.

У Радянському Союзі ситуація з громадянськими правами подібна: радянський громадянин — без огляду на його національність — веде боротьбу за застосування на практиці вже існуючих законів і відповідних статей конституцій. Це ж остаточний початок; дальша фаза цієї боротьби повинна бути поглиблена вимогами нових законів і конституційних постанов, які гарантували б здобуті права. Але тут подібність між боротьбою американського негра і радянського громадянина за їхні права кінчається: головна й чітка різниця полягає в тому, що обидві суспільні групи мають справу з відмінними протагоністами: американський федеральний уряд, по суті демократичний і ліберальний, іде назустріч домаганням своїх громадян; така лінія зумовлена ідеологією, яка лягла в основу американської демократії, дбайливим додержанням правової системи, а передусім чутливістю центрального уряду на назріваючу суспільну свідомість громадськості.

Зате радянський уряд — центральний та його республіканські відділення — по своїй природі тоталітарний, не піде назустріч домаганням про респектування громадянських прав постільки, поскільки він переконаний що застосування вже існуючих громадянських прав на практиці означало б послаблення його системи контролю. Тому не дивно, що арбітром у справах громадянських прав на практиці є не судова система, а радше система поліційна — КГБ.

Годиться зауважити при тому, що не вся вина є по стороні центрального уряду в Москві чи в республіках. Місцеві інстанції, як судові, так і поліційні, часто перебирають мірку (Чорновіл, Дзюба, Мороз, Лук'яненко й інші дають численні приклади). І це до якоїсь міри є віддзеркаленням стану, який існує в суспільстві. Що така гнила і безправна система була спроможна існувати такий довгий час, можна пояснити фактом, що в широких колах радянської громадськості є велика доза толерування такого стану або що те суспільство є просто індіферентне. Раніше я підкреслив, що збудження громадської совісті спонукало федеральний уряд Америки остаточно визначити свою лінію в справі громадянських прав негрів. Те саме, до великої міри, стосується і Радянського Союзу: доки громадська совість не буде зрушена до своїх основ, доти немає виглядів на докорінні зміни в сфері громадянських прав у Радянському Союзі. Події і документи за останніх кілька років вказують на зростаюче зрушення громадської совісті. При тому також багато буде залежати від постави громадської думки поза Радянським Союзом — в державах «народної демократії» і в світі взагалі.

НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ

Боротьба за громадянські права на Україні тісно пов'язана з боротьбою за національні права одиниці й народу. По суті, все що мало місце на Україні за останніх десять років (захальявна література, демонстрації, арешти, петиції в різні інстанції) явно доводить примат національного питання на Україні над усіма іншими питаннями: рух опору на Україні в сучасну пору є передусім рухом національним.

Розвиток подій протягом останнього двадцятиліття показав наочно, що національна ідея не лише залишилася рушійною силою в сучасному світі, але дедалі набирає більше вагомості і сили — і в комуністичній і в некомуністичній частині світу. Ми були свідками виникнення нових національних держав в Азії, Африці і на тихоокеанських островах, що постали на руїнах старої імперіальної системи некомуністичного світу. І можна твердити, що національне питання в цій частині світу в основному вже розв'язане. Співвідношення в «соціалістичному таборі» сьогодні вже дуже глибоко позначені не так поділом щодо доктрини суспільно-політичного ладу,

як розбіжностями національних інтересів його складових частин. «Унаціоналення соціалізму» в Східній Європі є вже доконаним фактом. Щобільше, в Чехо-Словаччині після 20-ліття експерименту з теорією «злиття націй» національне питання в останній час розв'язане шляхом розширення національної автономії: Чехо-Словаччину перетворено на федерацію її двох складових народів — чехів і словаків.

На фоні цього всього парадоксальним є те, що саме Радянський Союз, який підтримував «національно-визвольні війни» в світі, у власних кордонах висунув і здійснив на практиці теорію «злиття націй». Тому в СРСР боротьба за національне визволення продовжується. Маючи до диспозиції всі засоби тоталітарної системи, Москва диктує неросійським народам час, форми й поле бою; вона зуміла досі звести національну боротьбу неросійських народів до елементарного рівня. Це — боротьба за мову, національну культуру, за своє національне «я», за національну екзистенцію.

Для нас це все таки політична боротьба, постуляти якої є, в міру обставин, серед яких вона ведеться, всеохопні: а) збереження української нації — її етнічної, культурної і духової ідентичності; б) повернення політичних, соціальних і економічних прав українського народу; в) здійснення прав України, теоретично гарантованих конституцією УРСР; г) забезпечення громадянських і національних прав української людини; ґ) дослідження можливостей незалежного розвитку української нації.

Не зважаючи на те, що ця боротьба ведеться легально в межах радянських законів і конституційних постанов, вона вже має свої великі жертви: розстріли, арешти, тюремні засуди, заслання і адміністративні переслідування.

Сучасний український рух за короткий час (останні десять років) зробив великий поступ: від винотовування матеріалів про українське історичне минуле, дискусій на тему про «правдомовність» і «сумлінність» у художній літературі він прогресував до започаткування поважної політичної публіцистики, в якій уже починають формулюватися ідейні постуляти української політики. Тому можна б твердити, що український національний рух ввійшов у свою другу фазу: він переходить до контратаки. У період, коли Москва формулювала, проголошувала і застосовувала на практиці свою теорію про «злиття націй», український національний рух висунув їй у протигагу національну ідею в її новому оформленні, достосованому до умов сучасного розвитку суспільства і сучасного світосприймання.

Як видно, люди, які висунули це нове оформлення національної ідеї, належать до четвертої генерації радянського виховання, це вже чистий продукт радянської системи. Головним речником цього ідейного протинаступу є Іван Дзюба, широко відомий і надзвичайно здібний літературний критик,

публіцист і науковець. В його найновішій праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» маємо описову й документальну картину критичного становища, в якому зараз перебуває українська нація. Але заслуга Дзюби чи не найбільше в тому, що він зробив поважну і науково опрацьовану спробу ревізії офіційної радянської доктрини щодо ролі й місця нації та національної ідеї в соціалістичному суспільстві і в сучасному марксистсько-ленінському світосприйманні. Водночас з сучасними спробами серед інтелектуалістів у країнах «народних демократій» і компартіях Західної Європи оформити постуляти «марксистського гуманізму» на протигагу до «інституційного» чи «деспотичного комунізму» в Радянському Союзі — Дзюба висунув, зручно оформив і відважно оборонив ідею «національного гуманізму» в протигагу до «російського шовінізму» і теорії «злиття націй». Що єднає постуляти Дзюби і товаришів, з одного боку, і східноєвропейських ідеологів неомарксизму — з другого, це в основному визнання національної і особистої гідності людини як основи в побудові складних суспільно-політичних, економічних і культурних взаємовідносин між людиною і державою та між націями.

Ідея «національного гуманізму» віддзеркалена майже в усіх документах, які дійшли до нас: петиції, клопотання, «захальна література» і т. п. Згадаймо хоч би кілька прикладів: петиції Кандиби, Лук'яненка, Мороза, Чорновола, Караванського, в яких такі ідеї, як «національна гідність людини», «спілкування націй на рівноправній базі», «право людини і націй на свободу культурного розвитку» і т. п., недвозначно висловлені. Зокрема петиція Караванського зворушлива тим, що він уже з табору примусових робіт звертається до ради національностей СРСР не так в обороні своєї особи, як в обороні українського і всіх інших поневолених народів і національних меншин і подає на розгляд 13 пропозицій для розв'язки національного питання в СРСР.

Тут яскраво відтінюється постава російських культурних діячів: при всіх своїх домаганнях в обороні прав людини і прагненнях зберегти та розширити особисті й творчі вольності окремого громадянина російська ліберальна інтелігенція досі не зважилася висловитися щодо національних прав і вольностей неросійських народів; вона ще не подала дружньої руки неросійським народам; вона ще не спромоглася на заяву, що вона — великоруська ліберальна інтелігенція — такою самою мірою бореться за власні вольності, як і за вольності всіх народів, придушених тим самим режимом. Це тим більше важливе, коли зважимо значення ферменту, що розвинувся серед центрально-російської інтелігенції протягом останнього десятиліття, і те, що будь-яка лібералізація в неросійських республіках може прийти тільки в наслідок такої самої лібералізації в центрі СРСР.

Третім за чергою сучасним рухом є бунт молоді. Це — переважно студенти, і їхній рух є специфічним явищем сам у собі. У певних відношеннях він тісно пов'язаний з іншими великими суспільними й політичними рухами нашої епохи, зокрема згаданими раніше: інтелектуальним ферментом, боротьбою за громадянські права й національним рухом. Однак у цілому студентський бунт майже безпрецедентний як щодо своїх розмірів, так щодо його повсюдності і форм. Нині такі міста, як Париж, Берлін, Рим і такі назви, як Колюмбія і Берклі, стали символами студентських заворушень. Навіть комуністичні держави не зберегли себе від того явища. Подібні студентські заворушення з подібними вимогами виникли у Варшаві, Празі, Београді, Києві, Москві та Ленінграді.

Студентський рух у світі має спільні властивості, але не бракує йому й відмінних рис, залежно від країни, вимог, цілей і національного характеру його речників. Спільні для цього бунту передусім питання академічних реформ: потреба зреформування програми навчання й освітньої системи; зреформування взаємин між професорським персоналом чи взагалі навчальною установою і студентами; питання ширшого студентського самоуправління.

Подруге, студентство відчуває щиру, майже фанатичну стурбованість суспільними кривдами — реальними й уявними; воно відчуває несумісність між дійсністю і вивченим ідеалом. Студенти прагнуть знайти ціль у житті, діяти для чогось вартісного, ідейного; вони хочуть бути корисними, а тим самим декларують себе по стороні соціальних реформ та включаються в різні суспільні акції (як Корпус миру, ВІСТА тощо). Їхній бунт народжується й на ґрунті їхнього походження й оточення. Це звичайно сини і дочки заможніших батьків. Вони бачать довкола себе добробут, супроводжений нещирістю, лицемірством, дріб'язковістю й одноманітністю індустріального життя міста чи багатого передмістя. У США безпосередньою причиною бунту є зокрема війна у В'єтнамі, яка стала символом негуманності, насильства й нерациональності. Опір війні є не тільки американське, але і всесвітнє явище. Молоді люди, (за вдачею моралізатори) бажають (і навіть вірять у можливість) змінити світ та покласти край нелюдському трактуванню людини людиною, насильству, суспільним кривдам. Звідси походять нашвидку складені програми, участь у заворушеннях чи наївних бунтах, гра «в барикади» і «комуни» тощо. Тому нічого дивного, що багатьом з них до вподоби найбільшою мірою ідеологія «революційного комунізму» маоїстського, кастрівського чи анархо-активістського зразків, а не т. зв. «наукового» чи «убуржуазненого комунізму». Якщо Захід не знайде нових і конструктивних застосувань і цілеспрямовання для цієї молодечої енергії, тоді сучасна «кризова ситуація» може тривати довгі роки.

Студентські рухи в соціалістичних країнах подібні на рухи в країнах Заходу, але й відмінні в основних аспектах. Студенти у Варшаві та Београді домагалися для себе академічного самоуправління, як їхні колеги на Заході. Вони також відчувають потребу служити вищій ідеї, і все їхнє мислення пройняте моралізаторським тоном. Але на відміну від Заходу студенти соціалістичних країн мають більш реальні і шляхетні цілі: це основні права людини, громадянські права і національна свобода, які потоптані в їх батьківщинах. Тоді як їхні західні колеги мусять боротися за когось стороннього, студенти соціалістичного табору є самі жертвами гніту і позбавлені законних та економічних можливостей на поліпшення життя. Водночас вони свідомі своєї ізоляції від решти світу, з яким не можуть спілкуватися без дозволу старшого керівництва; їм заплановано, що треба читати і як розуміти, як вірити і як учитися, що робити і де. Але, не боячися репресій, як їхні батьки під сталінськими режимами, і не зазнавши страждань часу війни чи економічного лихоліття, вони сміливо висувають свої домагання до сучасного режиму. Їхні перспективи чіткіші та щиріші за перспективи батьків; їхній смак вишуканіший, а інтелектуальний рівень — вищий. Коротко сказавши: вони вірять у можливість кращого життя під соціалізмом та в konieczність реформ — соціальних, економічних і політичних. Вони вірять, що соціалізм мусить або демократизуватися, або впасти. Тому зрозуміло, чому авангардом цьогорічної революції на Чехо-Словаччині були саме студенти по великих містах, відігравши роль «барометра» тієї революції.

Цікаво, що в соціалістичних державах велика кількість студентів і їхніх керівників походить з кіл так званих упривілейованих клас. Нерідко це — сини і дочки державних і партійних чиновників. Сільська молодь, згідно з історичним правилом, не брала участі в міських демонстраціях чи протестах; щойно коли назрівала революційна ситуація, вона включалася до загального руху.

І в Радянському Союзі студенти стоять на передній лінії поточних заворушень. Вони є головною аудиторією, базою і активістами інтелектуального руху. Без підтримки молоді той рух був би сьогодні ізольований і легко міг би бути придушений силами «естаблішменту». На нашу думку, саме страх перед масовим відходом молоді від позицій законної ідеології та офіційних установ і страх перед можливим масовим переходом на позиції інтелектуального ферменту стримує центральну владу від суворих протизаходів.

Чи студенти в СРСР вийдуть на вулиці (як їхні колеги на Заході), залежатиме від різних факторів: як реагуватиме далі центральна влада? Чи і які будуть реформи? Наскільки активним виявить себе їхнє власне керівництво та керівництво інтелектуального середовища? На цю пору більшість серед радянських студентів становлять т. зв. «пасивні відступники» від системи. Це відступництво масове, на що вказують

статті офіційних авторів, які стурбовано пишуть про «нігілістичний підхід» частини молоді.

ФОРМИ БОРОТЬБИ ЗА СВОБОДУ

Мабуть, наймаркантнішою рисою боротьби за свободу в сучасному світі — комуністичному і некомуністичному — є, звичайно за винятком безпосередньої революційної боротьби, те, що популярно називається «мирний протест» або «масовий ненасильницький опір». Ця форма боротьби має давню історію, і вона пройшла різні етапи розвитку: у різні періоди історії вона віддзеркалювала різні суспільно-політичні й економічні умови, національний характер виконавців, середовище, вдачу і темперамент її речників. Її початки і філософські основи пов'язуються в громадській думці з особою Ганді та його індійського самостійницького руху.

Вдруге застосовано цю стратегію на широку скалю в наші часи і перед нашими очима: це рух американських негрів за громадянські права. Це застосування сталося за відмінних умов та в ім'я інших цілей: не для національного визволення, а радше з метою здобути визнання громадянських прав для окремої суспільно-етнічної групи в даному суспільстві, до якого та група належить органічно. Варто пам'ятати, що американські негри домагалися прав, уже схвалених — юридично і морально — державою в цілому. Їхня тактика: прямою акцією, шляхом явних виступів, демонстрацій, походів чи захопленням місць при ресторанній конторі («сіт-ін») здобути визнання своїх прав на практиці. Користуючися концепцією «обмеженої конфронтації», виконавці відступили частинно від ідеї «мирного протесту» акцій Ганді і застосовували тактику «прямого примушування». Хоча ці акції деколи порушували місцеві закони і декрети, вони мали своє виправдання в демократичних нормах, бо мали на меті довести до практичного застосування державних (федеральних) законів, що їм противилися регіональні чи місцеві закони часто сумнівної конституційної вартості. Саме одним з мотивів порушення тих місцевих законів було прагнення перевірити їхню конституційність. Іншим мотивом було на драматичний лад висунути перед очі суспільства саму проблему і здобути підтримку загалом.

Як ми знаємо з власного досвіду, ця стратегія «обмеженої конфронтації» еволюціонувала і розвинулася в напрямі «войовничого діяння» («мілітент екшн») як чорних, так і білих неконформістів, відомого серед студентів-повстанців як «політична конфронтація» (філософським завершенням якої є писання Г. Маркузе). Ця нова тактика вже виходить поза межі звичайних демократичних метод «ненасильницьких рухів» і несе з собою поважні, а часом і трагічні наслідки для обох сторін (демонстрації й зудари з поліцією в місті Чикаго під час конвенції Демократичної партії влітку 1968 року є яскравим прикладом цієї тактики).

Ми зосередили більше уваги на мотивах стратегії «ненасильницького протесту» саме тому, що вона не тільки поширена в Америці чи в т. зв. «вільному світі» взагалі, але має широке застосування в соціалістичних країнах. Пригадавши події 1950-их і 60-их років, побачимо, що цю стратегію застосовано в соціалістичних країнах з деякими успіхами: робітничі протести в Східньому Берліні та в інших містах Східньої Німеччини в 1953 році, робітничі протести в Познані в 1956 році, студентські протести в Югославії та Польщі цього року. А, мабуть, найдраматичніший і найпотужніший зразок «ненасильницької стратегії» продемонстровано в Чехо-Словаччині з метою повалити реакційний режим Антоніна Новотного і встановити режим Дубчека, а згодом — примусити останнього до швидких і ширших реформ та лібералізації. Врешті, ту саму стратегію в її класичній гандійській формі застосовано супроти окупаційної радянської армії в серпневі дні 1968 року, коли буквально перед очима всього світу майже ціла нація вийшла на вулиці міст Чехо-Словаччини.

Хвиля протесту «ненасильницького» характеру не оминула Радянського Союзу й України. Існують численні дані на те, що український рух не обмежувався писанням заборонених поезій, статтей чи офіційних протестів-клопотань до влади. Останні роки свідчать про зростаюче серед українців, зокрема молодшого покоління, усвідомлення, що навіть у дозволенних рамках офіційної системи і у межах законів існують різні форми протесту.

Згадаймо хоч би такі події, як демонстрації в Києві. Які цілі тих демонстрацій? Як їх проведено? Який вони мали успіх? Поперше, як звичайно буває в таких формах протестів, кожна демонстрація мала свою безпосередню ціль передусім льокального характеру, яка здобувала ширше значення в міру зростання напруження і розмаху. Ця обмежена ціль може бути усвідомлена або й ні в умах пляновиків як частина ширшої дії чи вищої цілі. Якщо вона не є її частиною, тоді вона може нею стати чи то в наслідок самого характеру акції, чи то в наслідок розгорнення та включення її в ширші заходи в ході діяння.

Наприклад, безпосередньою ціллю студентських демонстрацій при пам'ятнику Шевченка в Києві 1964 року було відзначити роковини перевезення тлінних решток поета з Росії на Україну. Ніби звычайна собі ціль. Але якщо зважити, що це не була офіційно організована пошана для Шевченка, що проект вийшов від студентів і його реалізовано в інший день, ніж офіційно встановлений для відзначення його роковин, тоді побачимо, що остаточною метою демонстрації було відмежуватися від офіційних святкувань і штампових промов своїм власним відзначенням цієї події з власними промовцями, вільним висловом думок і почувань молодого покоління в рамках законного ладу.

Як зареагувала офіційна влада? З того, що нам відомо, влада не була до цього підготована. Спершу пробували від-

мовляти студентів від тих заходів, але врешті дозвіл видано, мабуть, не передбачаючи масовости демонстрації, яка потім своїми розмірами заворушила населення Києва й України. Для учасників це було хрищення, якого вони раніше не мали. Вони були підбадьорені успіхом. Тому влада вирішила запобігти майбутнім подібним заходам. Коли через рік наблизилися ті самі роковини, поширилися різні чутки, натяки й версії, як також і погрози з боку керівників комсомолу і КГБ, щоб не брати участі. Це тільки заохотило студентів, бо введено новий чинник: урядові кола пробують запобігти вшануванню поета-пророка.

Таким чином вже в 1965 році були початки конфронтації студентів з владою. Однак конфронтація прийшла щойно в 1967 році, коли владі не пощастило залякати студентів і стримати їх від демонстрації. Тоді влада взялася за раніше не практиковану тактику: арештувати ніби-організаторів і можливих промовців. Наслідки такі, що відбувся масовий похід до будинку ЦК на чолі з старшою жінкою, членом партії з довгим стажем, з вимогою негайно випустити арештованих. Церемонія відзначення роковин не відбулася, але студенти перемогли. ЦК звалив вину на міську міліцію, арештованих випущено. Учасники демонстрації напевно не забули про це. Ця подія викликала обурення серед громадськості Києва, в деякого пригноблення, але в основному зміцнила дух учасників і розширила провалля між молоддю й «естаблішментом». Тому в 1968 році наближення роковин викликало напруженість і поляризацію: «вони — там», а «ми — тут».

Наскільки відомо, демонстрація таки відбулася, хоча в менших розмірах і під суворішим контролем. Не хочачи допустити до нової конфронтації з студентами, влада застосувала новий підхід: заплянувала триденне святкування п'ятдесятиліття комсомолу біля пам'ятника Леніна, який височить поблизу Шевченкового. Мета: відтягнути учасників від Шевченківської демонстрації, створити трудність вибору: хто не з нами *тут*, той проти нас *там*. (Подібні конфронтації з владою відбулися також у липні 1963 у зв'язку з відзначенням пам'яті Лесі Українки громадськістю Києва; у 1965 році під час Шевченківських зборів в Івано-Франківському; у 1967 році під час демонстрації українських баптистів під проводом рівненського пастора О. Ковальчука перед будинком ЦК в Москві).

Події в Києві це вже виразне застосування ненасильницької стратегії, хоча в дуже обережній формі. Мета: здобути підтримку мас, струснути їхню совість і повернути увагу до української національної справи; показати урядові, що його політика не може продовжуватися в такій самій формі; показати, що для української справи існує тверда база; в дальшому показати, що суспільство має право на громадські збори.

Не істотно зараз, чи в той час більшість (або принаймні меншість) учасників тих демонстрацій була свідомо ха-

рактеру їхньої стратегії «ненасильницького протесту». Важливіше те, що ці протести відбулися. Все таки можна з певністю твердити, що значна частина інтелектуального прошарку — а напевно студентство! — знає історію та еволюцію «ненасильницького протесту» і його минулі і теперішні застосування на практиці. Тож треба собі сказати: сам факт застосування цієї стратегії в тоталітарних країнах та зокрема успішність її в багатьох випадках (хоч покищо в обмежених) доводить можливість широкого застосування її навіть під комунізмом. Нині вже ніхто не зважиться твердити, що таку розкіш можна дозволити собі лише в демократичних країнах.

Одною з нових відмін «ненасильницького опору» є «громадянська непокор» або «громадянська непримиренність» з існуючим станом. Учасник такої акції свідомо порушує правило, яке вважає суперечним з вищим моральним принципом та основним законом. Він готовий прийняти кару за свою поведінку і переконання. Він надіється збудити совість суспільства або, якщо йому не пощастить добитися цього, бути принаймні в згоді з своїм власним переконанням. В Америці акти громадянської непримиренності трапляються часто і стосуються головне в'єтнамської війни, суспільних кривд і громадянських прав. На Україні маємо клясичний приклад з В. Чорноволом, який відмовився свідчити на суді проти братів Горинів і товаришів і таким чином порушив статтю 179 кримінального кодексу УРСР. Він зробив це в ім'я вищого принципу законності, бо свято вірив, що судові процеси, проведені 1966 року, були незаконні, несправедливі і неконституційні. Він готовий був прийняти кару за свій крок і хотів струснути совість суспільства, а, може, навіть і київського «естаблішменту».

З моральної точки погляду Чорновіл добився великої перемоги, бо, порушуючи закон, він поставив під сумнів законність попередніх процесів. Можновладці вирішили не судити його за провину проти статті 179, бо суд мусів би подати до публічного відома питання законності закритих процесів над діячами культури. Тому вирішено вдарити його підступно параграфом про «поширювання антирадянської пропаганди» (стаття 62).

Другою чільною формою протесту, який застосовується зараз на Україні і в Росії, є «протестна література» в її широкому розумінні. У цю рубрику входять праці чисто художньої літератури, яка дістала свою назву на еміграції «захалавної літератури». Це передусім нецензурована поезія і меншою мірою проза, що в них переважають елементи національні і суспільно-політичні. До цієї категорії можна також зарахувати деякі твори й цензурованої літератури, клясичним прикладом якої став останнім часом роман О. Гончара «Собор». До нецензурованої літератури також зараховуються нечисленні ще приклади публіцистики на Україні, як ось документ невідомого автора про спалення бібліотеки АН УРСР у 1964 році.

Найбільше відома і найповажніша протестна література, з погляду національно-політичної акції і вирощування публіцистики, є в першу чергу всі відомі нам і невідомі документи — просьби і клопотання в різні інстанції, в яких не лише опротестовується дана справа, але й дається поважний вклад суспільно-політичного світогляду її авторів. До цієї категорії також належать такі праці-студії, як «Лихо з розуму» В. Чорновола і науково-дослідна праця І. Дзюби: «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Помічається вже те, що політична література відтискає художню літературу як засіб комунікації й артикуляції концепцій, ідей, як також і протестів.

ВИСНОВКИ

У цій доповіді я намагався накреслити й обміркувати лише важливіші аспекти ферменту на Україні, щоб дослідити, наскільки той рух подібний на нинішні рухи в світі. З уваги на ширину і складність питання я можу висловити надію, що ця доповідь заохотить інших досліджувати ті чи інші аспекти цієї теми детальніше, ніж це було можливо зробити мені тепер в обмеженому часі.

Нашою аналізою ми вказали, що український рух протесту в багатьох відношеннях подібний на рухи в інших країнах — комуністичних і некомуністичних. Зокрема він є частиною інтелектуального ферменту тоталітарних і народо-владних країн. Подруге, український рух на його теперішньому етапі є переважно рухом молодіжним, з усіма прикметами молодіжно-студентського бунту, що проявився в сучасному світі. Схожості між ними є особливо в суспільній заангажованості та в пов'язанні з національними проблемами власного суспільства, готовості дати свій вклад у розв'язку поточних труднощів чи то індивідуального, чи суспільно-політичного й національного характеру. Потретє, український рух (як також і російський) є ще в початковій стадії «легалізму» і конформізму; він не став ще чисто реформістичним рухом, як це є у випадку рухів у країнах «народної демократії» чи країнах Заходу. Почетверте, оцінюючи той рух з ідеологічної та філософської точок погляду, треба сказати, що його учасники ще не порушили питань ідеології та суспільно-політичної системи, як це вже зроблене в деяких країнах Східної Європи. Поп'яте, якщо йдеться про тактику і стратегію, то ми визначили два зразки: легальна і нецензурована література протесту і випробуваний історичний спосіб «ненавильницького протесту — опору», що його застосовано і в УРСР, і в інших комуністичних країнах.

Чи ця стратегія буде вдосконалена і застосована в ширших масштабах? Чи шляхом постійного підвищення температури дійде до серйозної конфронтації на межі виразного повстання? Все це залежатиме від еволюції українського протестного руху як цілості, від того, чи він здобуде прихиль-

ність і підтримку різних прошарків суспільства, а зокрема «технократів», професіоналістів. Залежатиме це й від внутрішньої ситуації в Радянському Союзі та від реакції на той рух з боку офіційного керівництва в Москві й Києві. Тільки час може принести виразну відповідь на ці питання. Однак нам не вільно виключати можливості радикальніших форм боротьби, зокрема тоді, коли мирні методи протесту будуть унеможливлені або надто звужені.

Декілька слів про силу і слабкість українського руху. Насамперед про слабості.

1. Щодо ангажованості, то цей рух все ще обмежений і слабкий, бо його учасники вербуються головне з студентських, наукових і літературних кіл, себто головне з ділянки гуманістичної. Рух ще не здобув підтримки і прихильності широких і потенціально важливіших і впливовіших прошарків: частини урядових кіл і партійного апарату, технократів, робітників, професіоналістів. Тут ще доведеться проробити велику роботу.

2. Доки домагання за реформи висовуватимуться низовими клітинами суспільства і дрібними групами, доти їм буде тяжко знайти відгук в урядових колах. У найближчому майбутньому повинні виникнути дві можливості, принаймні одну з них рух протесту повинен здобути, якщо він хоче розвинутися в діючу силу: або керівні кола держави й партії переконаються, що їм особисто або групово корисніше буде самим провести відповідні реформи і тому вони допоможуть рухові протесту своїми заходами «згори», або друга можливість: база руху настільки пошириться, що урядові кола мусять хоч-не-хоч визнати конечність таких реформ. До того часу ми не бачимо реальних можливостей на ґрунтовні зміни на Україні.

3. Хоча українська комуністична еліта сьогодні має вже реальні можливості захищати українські національні інтереси більшою мірою, ніж вона тепер це робить у рамках радянської адміністративно-політичної структури, кожного спостерігача вражає в ній брак органічного відчуття спільності з українським народом. Вона далі не ототожнює своїх впливів і своїх власних інтересів з основними національними інтересами України, а, навпаки, безславно співпрацює з Москвою в здійсненні русифікації та асиміляції. Офіційна українська провідна верства ще не зросла до тої міри (чисельно й духово), щоб, відчувши свою силу і єдність з народом, вимагати пошани і свободи від центру. Слабкість української провідної комуністичної верстви є одною з головних причин слабкості українського руху на сучасному етапі.

4. Треба конечно пам'ятати, що в сучасну пору при керівні партії і держави стоїть покоління, найконсервативніше за весь час існування СРСР. Це люди, які народилися перед самою революцією або безпосередньо після неї і в системі ста-

лінізму на швидку руч здобували знання та практику «недопечених» адміністраторів і апаратників. Їхня кар'єра — освітня і життєва — пов'язується тісно з Сталіним і його помічниками або принаймні з їхньою системою. Тому їм тяжко зробити поступки всяким новакам чи, за словами Шелеста, «ідеологічно нестійким елементам» молодшого покоління. Стара гвардія — освічена й оформлена перед революцією або в двадцятих роках, зійшла з арени природною смертю або була знищена. Нині діє покоління, виховане в тридцятих роках. Тому тільки час може внести поправку: зміни мусять настати тоді, коли до голосу прийде післявоєнне покоління, яке розглядатиме свою освіту і свої привілеї як щось природне й самозрозуміле, а не як «дар жовтневої революції». Це повоєнне покоління не зазнало страшних переживань своїх батьків і було якоюсь мірою виставлене на впливи з інших комуністичних країн і навіть із Заходу. Воно буде більш спроможне достосуватися до нового світу, уважніше прислухатиметься до вимог народу та матиме відкриті очі на потребу реформ, незалежно від доктрини, яку теперішні урядові кола вважають святою і непорушною.

5. Іншою слабкістю українського протестного руху (надіймося — тимчасовою) є те, що російські вільнодумці не солідаризуються з українськими вільнодумцями. А тим часом росіяни насправді тримають «ключ у руках» до розв'язки складних проблем Радянського Союзу.

6. Український рух переважно ще культурницький, хоча проблески політичного мислення вже помітні. Але доки цей рух залишатиметься культурницьким, доки вимагатиме лише культурницької реформи й автономії, доти він не буде спроможний перетворитися на серйозний всенародний рух. Водночас, якщо той рух не розвине власної політичної і соціальної програми — чи то по лінії «неомарксизму» (реформістського марксизму), чи «демократичного соціалізму» (що ми спостерігаємо в Чехо-Словаччині, Югославії, Польщі), він залишиться провінційним рухом з провінційними, місцевими проблемами.

Дещо про силу українського протестного руху.

1. Хоча український протестний рух є переважно рухом молоді (ця прикмета є його слабкістю), все таки ця обставина визначає й його силу. Як молодіжний рух, він свіжий, новий, щирий, енергійний, динамічний, він не обтяжений вантажем минулого (зокрема сталінізмом). Тому цей рух гнучкіший, має здібність мислити і шукати. Таким чином цей рух може притягати до себе нових людей, нові прошарки, може зворухнути совість нації, зокрема совість старшого покоління.

2. Дві події за останніх кілька років демонстративно вказують на те, що в певній ситуації і серед відповідних обставин старше і вже заангажоване покоління можна спонукати до дії: поперше, якщо це старше покоління дістане на-

году для такої дії (наприклад, конференція в питаннях культури мови в Києві в лютому 1963); подруге, якщо молодше покоління покаже приклад старшому поколінню (петиція-протест 136 у справі арештів і незаконних судів над молодими діячами культури в лютому 1968, яка пішла слідом за подібними петиціями від молодшого покоління).

3. Є дані твердити, що цей рух не «сліпий», а свідомий (принаймні частинно) подій за кордоном, у сусідніх та дальших країнах, і збагачується досвідом інших рухів, збагачує свою програму й знання стратегії знаннями сторонніх рухів. Якщо цей рух спроможеться принаймні зберегти теперішній рівень (або навіть підвищити його), вияскравити свої мислі та діяння так, щоб вони були зрозумілі зовнішньому світові, тоді він знайде потрібну прихильність і солідарність споріднених рухів комуністичних і некомуністичних країн.

4. Події в країнах «народної демократії» мають велике значення для силового розвитку українського протестного руху. Вони не тільки дають зразки відповідних ідей, концепцій та дій, але й зв'язують руки правлячим консервативним колам Москви і Києва; вони поширюють базу ферменту й боротьби за права людини й національні вольності далеко поза межі Радянського Союзу. Югославський і чехо-словацький моделі є притягальними зразками до наслідування чи принаймні до вивчення й устійнення, який аспект того зразка може бути найпридатніший для умов на Україні.

5. Дальшим елементом сили українського руху є багаточисельна еміграція, зокрема у США та Канаді, яка може дати моральну, а також і матеріальну допомогу цьому рухові; вона відіграє також ролю «трансмисії» між країною і зовнішнім некомуністичним світом для зрушення громадської думки і совісти, як це вже мало місце під час останнього півтора року у зв'язку з арештами і переслідуваннями на Україні.

6. Помітна, хоч повільна, зміна поглядів західних політичних спостерігачів і офіційних кіл за останніх кілька років щодо національного питання в СРСР взагалі, а на Україні зокрема, також додає сили українському рухові.

7. Іншим елементом сили українського протестного руху є його національне коріння: він коріниться в ґрунті українських національних традицій — культурних і політичних (а в іншій площині: релігійних). А ці традиції — не тільки реформістські; вони мають на меті не тільки поліпшення соціальних умов та забезпечення прав людини, але мають на меті й національне визволення — встановлення суверенної української народовладної держави.

Територіяльні нерівності в економічному розвитку Української РСР

ЗАКІНЧЕННЯ

Олександр Рудницький

РІВЕНЬ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ Й ОСОБИСТІ ДОХОДИ НАСЕЛЕННЯ

Беручи до уваги різниці в продуктивності промислових і сільсько-господарських виробників, можна в загальному сказати, що чим порівняно більше в районі сільського, ніж міського населення, тим нижчі в ньому доходи на душу населення. Така взаємозалежність між доходами на душу населення і розподілом населення на міське та сільське (тобто структурою й насиченістю зайнятості населення) ще більш очевидна в радянських умовах, де супроти переважної більшості сільсько-господарських виробників стосується політика примусових поставок і «пляново» занижених цін на продукти їх праці, в економічному, а політика колгоспного *limbo* в соціальному аспекті.

Вже на основі попередньої аналізи можна прийти до висновку, що з трьох економічних районів України найнижчі доходи на душу населення в Південно-західньому районі, а зокрема в західніх областях. На це вказують, поперше, значна перевага сільського над міським населенням, відповідно — 66% і 69%, і, подруге, питома вага сільсько-господарських працівників, охоплених колгоспною системою виробництва, відповідно — 95% у Південно-західньому районі і 97% у західніх областях.

Різниці в доходах на душу населення окремих економічних районів існували б навіть тоді, коли доходи на одного колгоспного працівника були б однакові по всій УРСР. Але так не є, як видно з даних, зібраних у *Таблиці 5*.

Різниці між річними доходами на одного колгоспного працівника в середньому по Донецько-Придніпровському та Південному районах, з одного боку, і по Південному району — з другого, досить помітні. Середньорічний особистий дохід колгоспного трудівника в Донецько-Придніпровському й Південному районах, відповідно — 1 106 крб. і 1 118 крб., більш ніж у півтора раза вищий, ніж у Південно-західньому районі (720 крб.), не згадуючи вже про західні області, де на одного колгоспного працівника в середньому припадає тільки 639 крб.

річного доходу. При цьому треба підкреслити, що річні грошові доходи колгоспних працівників, наведені в *Таблиці 5*, включають не тільки доходи з громадського господарства, але також і доходи з присадибної ділянки та інших допоміжних підприємств і промислів. Також треба пам'ятати, що наведені дані стосуються «умовних» працівників колгоспного господарства, тобто, що середньорічні доходи одного «умовного» працівника треба поділити в середньому на двох фізичних, але не повністю зайнятих членів колгоспного двору.

Таблиця 5

Середньорічні грошові доходи колгоспних дворів
по окремих районах СРСР за 1964 рік

| | Грошових доходів всього (млн крб.) | На один колг. двір (крб.) | На одного «умовного» працівника колгоспу (крб.) |
|------------------------------|---------------------------------------|---------------------------------|--|
| СРСР | 17 898 | 1 119 | 942 |
| РРФСР | 7 535 | 1 203 | 972 |
| УРСР | 5 315 | 1 008 | 887 |
| Донецько- Придніпровський | 2 057 | 1 365 | 1 106 |
| Південний | 783 | 1 483 | 1 118 |
| Південно-західний | 2 475 | 764 | 720 |
| Західні області | 836 | 674 | 639 |

Джерело: «Народное хозяйство СССР в 1964 г.», стор. 403 і 420. «Народне господарство Української РСР в 1964 р.», стор. 340 і 361.

Про це треба пам'ятати головне, коли доводиться порівнювати особисті доходи колгоспних працівників з доходами працівників радгоспів, які, нарівні з промисловими та іншими працівниками державного сектора народного господарства, оплачуються сталими заробітними платнями. У 1964 році середньорічна платня радгоспного працівника по СРСР досягала 847,20 крб.* При наявності в радгоспному дворі тільки двох працездатних і зайнятих у радгоспному господарстві працівників, річний дохід такого двору був у середньому майже 1 700 крб., тобто приблизно вдвоє більше, ніж комбінований річний дохід колгоспного двору в Південно-західному районі (764 крб.) чи в західних областях (674 крб.) і набагато вищий, ніж такий дохід у Південному чи Донецько-Придніпровському районах, відповідно — 1 483 крб. і 1 365 крб.

Аналізуючи дані річних звітів про оплату праці в кол-

* «Народное хозяйство СССР в 1964 г.», стор. 554.

госпах республіки, Т. Козуб у статті, надісланій до журналу «Економіка Радянської України», стверджує, що «до 1963 оплата середньорічного колгоспника була майже вдвоє нижча, ніж працівника радгоспу, а починаючи з 1964 вона поступово вирівнюється, але все ще є меншою, ніж оплата праці в радгоспах (наприклад, в 1965 р. в 1,4 раза)».*

Як видно, наші розрахунки і порівняння річних особистих доходів радгоспних і колгоспних працівників, наведені вище, сходяться з висновками аналізу Т. Козуба. Хочемо тільки додати вияснення, що «поступове вирівнювання» цих різниць треба розглядати радше як наслідок підвищення державою цін на поставки та закупки сільсько-господарських продуктів, запроваджене радянською владою в 1965 році, ніж як наслідок підвищення продуктивності колгоспного виробництва. Беручи до уваги цей факт, можемо мати серйозні сумніви, чи це «поступове вирівнювання», при незмінних умовах радянської політики капіталовкладень і цін на сільсько-господарські продукти, буде продовжуватися в майбутньому.

Ми довше зупинилися на аналізі річних доходів сільсько-господарських працівників тому, що питома вага сільського господарства у створенні національного доходу УРСР, а зокрема Південно-західного району, порівнюючи досить велика.**

Перейдемо тепер до аналізу особистих доходів працівників несільсько-господарських секторів народного господарства, щоб у підсумку встановити річні доходи на душу населення в окремих районах СРСР й УРСР, а таким чином і міжрайонні різниці економічного розвитку СРСР та України.

Згідно з радянськими офіційними даними,*** середньорічна заробітна платня робітників і службовців, зайнятих у народному господарстві (без колгоспів), становила в 1964 році — 1 082 крб., в тому числі платня промислових робітників — 1 184 крб. Враховуючи виплати і пільги, одержувані працівниками державного сектора народного господарства за рахунок суспільних фондів, які оплачуються державою, згадані вище платні досягали відповідно 1 450 і 1 605 крб. річно в середньому. Наведені дані про заробітні платні працівни-

* «Економіка Радянської України», травень 1968, стор. 87.

** Наприклад, у 1960 році частина сільського господарства у виробництві національного доходу України становила 33,6%, якщо не враховувати податку з обороту, яким обложені переважно продукти харчової та легкої промисловості («Національний дохід Української РСР», Академія наук УРСР, Київ, 1963, стор. 203). Очевидно, в Південно-західному районі ця частка, з-за низького рівня індустріалізації, була набагато вагоміша. Для порівняння: у високоіндустріалізованих США частка сільського господарства у створенні національного доходу становить тільки 6%, або 11,1%, коли обраховувати національний дохід США за радянською методою.

*** Народное хозяйство СССР в 1964 г., стор. 554 і 555.

ків несільсько-господарських секторів є середніми для всього Радянського Союзу, і тому мусимо припустити можливості значних міжрайонних коливань, відповідно до відмінностей у структурі економіки поодиноких районів. Але, не зважаючи на це, можемо сказати, що в загальному рівень доходів працівників несільсько-господарських секторів народного господарства був порівняно вищий, ніж доходи працівників у сільському господарстві. З цього можна виводити, що чим більше трудових ресурсів даного району зайнято в несільсько-господарських секторах народного господарства, тим вищі в ньому доходи в розрахунку на душу населення. Тепер не може вже бути сумніву, що річні доходи на душу населення, наприклад, у Південно-західньому районі, а тим більше в західніх областях, набагато нижчі, ніж у Донецько-Придніпровському та Південному районах; і то не тільки в наслідок низького рівня зайнятості працездатного населення в несільсько-господарських секторах народного господарства (пор. дані *Таблиці 3*), але також у наслідок набагато нижчого рівня доходів у колгоспному секторі, що ним охоплена переважна частина населення згаданого району (пор. дані *Таблиці 5*). Виходячи з даних таблиць 3 і 5, можна висловити подібні припущення про рівень особистих доходів на душу населення по УРСР і РРФСР порівняно з середнім по СРСР. Вже попередня аналіза даних у згаданих таблицях дає основу для припущення, що рівень середньорічних особистих доходів на душу населення в УРСР нижчий, ніж у середньому по СРСР, і ще нижчий, ніж по РРФСР. Ці наші загальні припущення про рівні особистих доходів на душу населення по окремих районах СРСР ми постараємося підтвердити та скріпити більш конкретними числовими даними шляхом аналізу елементів використання (реалізації) національного доходу.

Величина національного доходу країни (за радянською методою) може бути обчислена шляхом підсумування всіх первинних доходів, одержаних по галузях матеріального виробництва. У процесі первинного розподілу національний дохід розподіляється на особисті доходи працівників, зайнятих у сфері матеріального виробництва, доходи підприємств державного й колгоспного секторів народного господарства і т. зв. «централізований дохід соціалістичної держави» у формі податку з обороту, відтягнень від прибутків державних підприємств, прибуткових податків колгоспів, особистих податків тощо. Кінцеві доходи працівників народного господарства, кінцеві доходи підприємств державного сектора і колгоспів і «централізований дохід соціалістичної держави» реалізуються через обмін на предмети споживання і частину засобів виробництва, не використаних у виробничому процесі. У результаті цього національний дохід СРСР використовується і проявляється у вигляді елементів нагромадження і невиробничого споживання.

У процесі реалізації національний дохід використову-

ється на: особисте споживання населення, витрати держави на соціально-культурні заходи, управління та оборону і на нагромадження у виробничих та невиробничих фондах. Особисте споживання населення, приблизно половина всього національного доходу, є ніби зворотною стороною його особистих доходів, як витрати державного бюджету є зворотною стороною «централізованого доходу соціалістичної держави», а нагромадження (з власних фондів) підприємств державного сектора і колгоспів є зворотною стороною їхніх доходів.

Виходячи з відповідності особистих доходів особистому споживанню населення і з статистичних даних про обсяг роздрібно-товарообороту державної та кооперативної торговельної мережі, де особисті доходи майже повністю реалізуються (особисті заощадження в Радянському Союзі досягають приблизно 1% річних особистих доходів), можемо встановити приблизні рівні особистих доходів у розрахунку на душу населення, а тим самим і приблизні рівні економічного розвитку окремих районів СРСР. Очевидно, чим більш економічно розвинутий район, тим більші в ньому особисті доходи на душу населення, тим більший створюваний у ньому обсяг національного доходу. При відсутності офіційних даних про обсяг національного доходу, створюваного по окремих районах СРСР, дані про обсяг роздрібно-товарообороту, де реалізуються особисті доходи населення, є найкращим показником досягнутого в даному районі рівня економічного розвитку. Ці дані якнайкраще виявляють глибокі різниці в рівні економічного розвитку окремих районів СРСР, радше повну стихійність, ніж «пляномірність» і «пропорційність». Щобільше, як буде видно з аналізу радянської політики капіталовкладень у дальшому розділі цієї студії, ці різниці, всупереч заявам радянських політичних діячів і деяких економістів, радше поглиблюються, ніж вирівнюються.

У *Таблиці 6* зібрані дані про обсяг роздрібно-товарообороту окремих районів СРСР у 1964 році. У тому році особисті доходи працівників державного сектора народного господарства досягли 79 265 млн крб.: 73 258 тисяч осіб (пор. *Таблицю 3*) помножено на 1 082 крб. середньорічної заробітної платні; а особисті доходи колгоспників 17 898 млн крб. (пор. *Таблицю 5*), всього по обох секторах 97 163 млн крб. У тому ж році, як видно з даних *Таблиці 6*, обсяг роздрібно-товарообороту державної й кооперативної торгівлі, включаючи громадське харчування, досягнув загальної суми 96 361 млн крб., тобто майже дорівнює сумі особистих доходів населення. Різниця між цими двома величинами, приблизно 800 млн крб., правдоподібно була реалізована на колгоспному ринкові.

Як видно з даних, наведених у *Таблиці 6*, обсяг роздрібно-товарообороту, а тим самим і особистих доходів, у розрахунку на душу населення по Україні в 1964 році становив у середньому 371 крб., або на 12% менше середнього по СРСР, відповідно — 420 крб., і на 23% менше середнього по РРФСР,

відповідно 466 крб. Як можна було чекати, базуючися на висновках попередньої аналізи, обсяг роздрібного товарообороту, а тим самим і особистих доходів, на душу населення був найнижчий у західних областях, відповідно — 268 крб., на 24⁰/о нижчий середнього по Україні, на 36⁰/о нижчий середнього по СРСР і майже вдвоє (аж на 47⁰/о) нижчий від середнього по РРФСР. Обсяг роздрібного товарообороту, а тим самим і особистих доходів, у розрахунку на душу населення в Пів-

Таблиця 6

Обсяг товарообороту державної й кооперативної торговельної мережі по окремих районах СРСР у 1964 році

| | Всього товарообороту (млн крб.) | У ⁰ /о до СРСР | Всього населення (млн чол.) | У ⁰ /о до СРСР | Товарообороту на душу населення (крб.) |
|--------------------|------------------------------------|------------------------------|--------------------------------|------------------------------|--|
| СРСР | 96 361 | 100 | 229 198 | 100 | 420 |
| РРФСР | 58 623 | 60 | 125 768 | 54 | 466 |
| УРСР | 16 759 | 17 | 45 100 | 19 | 371 |
| Донецько-Придніпр. | 8 080 | 8,3 | 19 295 | 8,4 | 418 |
| Південний | 2 479 | 2,5 | 5 722 | 2,5 | 432* |
| Південно-Західний | 5 993 | 6,2 | 20 083 | 8,8 | 298 |
| Західні обл. | 2 274 | 2,3 | 8 481 | 3,7 | 268 |

Джерело: «Народное хозяйство СССР в 1964 г.», стор. 627.

«Народне господарство Української РСР в 1964 р.», стор. 511.

денно-західному районі в цілому становив тільки 298 крб., тобто був не набагато вищий, а, може, й такий самий, якщо виключити місто Київ, де головним чином сконцентрована промисловість цього району. На долю Російської РФСР, що її населення становило в 1964 році тільки 54⁰/о всього по СРСР, припадало 60⁰/о всесоюзного товарообороту, тоді як для Української РСР відповідні дані були 19⁰/о і 17⁰/о, а для Південно-західного району 8,8⁰/о і 6,2⁰/о.

* Порівнюючи високий рівень товарообороту в Південному районі пояснюється високою питомою вагою туризму (експорту) у створюванні національного доходу цього району. Як відомо, Крим і побережжя Чорного моря є «всесоюзною здравницею» майже цілий рік.

Різниці в рівні роздрібного товарообороту виявляють рівночасно й різниці в рівні створюваного національного доходу в цілому по окремих районах, тобто в рівні досягнутого ними економічного розвитку. На низький рівень особистих доходів у розрахунку на душу населення в Південно-західному районі зокрема складаються в основному такі два фактори: низький рівень зайнятості в несільсько-господарських секторах народного господарства, зумовлений низьким рівнем індустріалізації, та перевага колгоспної системи виробництва й умов колгоспного *limbo* в сільському господарстві. Як такий, Південно-західний район, разом із західними областями, де переважна частка населення зайнята в сільському господарстві, є «плянормірно» й «пропорційно» використовуваний як джерело постачання дешевих сільсько-господарських продуктів для фінансування економічного розвитку інших районів СРСР. Розміри експлуатації населення цього району можна уявити собі на основі даних про частку сільсько-господарської продукції, яку Південно-західний район постачав державі в 1961—65 роках. Згідно з розрахунками Н. Васильєва,* на Південно-західний район припадало (у відсотках до підсумку по СРСР) 37,6% виробництва цукрових буряків, 21,6% плодів і ягід, 18% картоплі й 16,4% льону-довгунця. У той же час, точніше в 1964 році, як видно з даних *Таблиці 6*, обсяг роздрібного товарообороту, або особистих доходів, на душу населення становив тільки 6,2% до підсумку по СРСР. Але експлуатація Південно-західного району не обмежується присудженням переважній більшості його населення ролі поставника дешевих сільсько-господарських продуктів; також велика частка національного доходу, створювана в цьому районі та призначена на нагромадження основних фондів, «перерозподіляється» Держпланом СРСР на користь інших районів країни, стримуючи таким чином розвиток його продуктивних сил, тобто процес його індустріалізації.

КАПІТАЛОВКЛАДЕННЯ Й РІВЕНЬ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Аналіза обсягу й структури зайнятості населення та його особистих доходів, проведена у попередніх розділах, вказала на безперечно існуючі різниці в рівні економічного розвитку окремих районів СРСР та України. Щоб виявити першопричини цих нерівностей, перейдемо тепер до аналізу радянської політики капіталовкладень в її територіальному аспекті.

* Н. Васильєв, Размещение сельского хозяйства и углубление его специализации, «Вопросы экономики», вересень 1968, стор. 49.

Капітальне будівництво відіграє головну роль у визначенні напрямів і темпів економічного розвитку, зокрема в підвищенні економічного потенціалу, життєвого рівня народу, у трудовлаштуванні не зайнятого в суспільному виробництві населення та у вирівнюванні різниць в економічному розвитку поодиноких районів країни. Тому цей «вирівнювання територіяльних нерівностей економічного розвитку є не лише можливим, але і закономірним для соціалістичної економіки», приглянемося, як цей закон «плянорного і пропорційного економічного розвитку» здійснюється на практиці в сучасному СРСР.

В СРСР питання політики капіталовкладень і розподілу фонду нагромадження вирішує через Держплан СРСР ЦК КПРС, а точне здійснення цієї політики контролюється сіткою партійних наглядачів, аж до окремих заводських клітин партії, органами Держ- і Будбанків та агентствами постачально-збутових організацій. Тим то всі успіхи й неспіхи радянської політики капіталовкладень, питання їх структури, спрямування та територіяльного розподілу треба відносити на рахунок центральних органів економічного планування СРСР, які діють за загальними вказівками ЦК КПРС. Зібрані в *Таблиці 7* дані про обсяг капіталовкладень в СРСР по окремих районах кидають світло на загальні тенденції політики капітального будівництва в СРСР у територіяльному розрізі, а на Україні зокрема. Ці дані охоплюють період шести років, 1959—1964, і тому їх не можна вважати випадковими. Як такі, вони допомагають виявити головну причину територіяльних нерівностей економічного розвитку СРСР та оцінювати можливості вирівнювання цих різниць у перспективі.

Коли прийняти обсяг капіталовкладень у розрахунку на душу населення в середньому по СРСР (див. остання колонка, *Таблиця 7*) як норму, зразу видно, що капіталовкладення в РРФСР перевищують цю норму на 15%, тоді як на Україні ця сама величина нижча середньої норми по СРСР на 16%. При населенні, що становить тільки 54% всього населення Радянського Союзу, РРФСР одержує 62% усіх капіталовкладень країни; Україна з населенням, що досягає 19% всього населення СРСР, одержує для нагромадження основних фондів тільки 16% всесоюзного інвестиційного фонду. Вже з цього порівняння видно розбіжності між радянською політикою капіталовкладень і законом плянорного, пропорційного економічного розвитку в територіяльному розрізі. Більш економічно розвинута РРФСР одержує в розрахунку на душу населення на 301 крб. більше капіталовкладень, ніж економічно менш розвинута УРСР, відповідно — 1 016 і 715 крб. Така політика капіталовкладень, при незмінних інших умовах, може лише поглиблювати, а не вирівнювати різниці в економічному розвитку обох республік.

Розбіжність між радянською політикою капіталовкладень і проголошуваним законом плянорного пропорційного

економічного розвитку в територіальному аспекті ще більш разюча, коли порівнювати окремі райони України. Так, коли Донецько-Придніпровському районуvi приділяється в розрахунку на душу населення 946 крб. капіталовкладень, тобто на 6% більше середньої норми по СРСР, на Південно-західній район, де живе майже 45% всього населення республіки, припадає відповідно тільки 446 крб. капіталовкладень або лише по-

Таблиця 7

Капітальні вкладення державних та кооперативних підприємств і організацій (без колгоспів) по СРСР і окремих районах за 1959—64 роки

| | Населення, тис. чол. (1964) | У %/о до СРСР | Капітало- вкладення всього млн. крб. | У %/о до СРСР | На душу населення крб. | У %/о до середньої по СРСР |
|------------------------|-----------------------------------|------------------|---|------------------|------------------------------|----------------------------------|
| СРСР | 229 198 | 100 | 203 170 | 100 | 895 | 100 |
| РРФСР | 125 768 | 54 | 127 770 | 62 | 1 016 | 115 |
| УРСР | 45 100 | 19 | 32 229,9 | 16 | 715 | 84 |
| Донецько- Придніпр. | 19 295 | 8,4 | 18 259,2 | 8,9 | 946 | 106 |
| Південний | 5 722 | 2,5 | 5 017,8 | 2,4 | 877 | 96 |
| Південно- західній | 20 083 | 8,8 | 8 952,9 | 4,4 | 446 | 50 |
| Західні обл. | 8 481 | 3,7 | 3 295,2 | 1,6 | 388 | 43 |

Джерело: «Народное хозяйство СССР в 1964 г.», стор. 520.

«Народне господарство Української РСР в 1964 р.»,
стор. 423.

ловина середньої норми по СРСР. Як можна було чекати, в західних областях на душу населення припадає лише 388 крб., або 43% середньої норми по СРСР, трохи не вдвоє менше середньої по Україні і лише одна третина середньої по РРФСР.

При такому «пляномірному й пропорційному» розподілі фонду капітального будівництва важко говорити про політику «вирівнювання» територіальних нерівностей економічного розвитку СРСР. Ці нерівності можуть тільки поглиблюватися в майбутньому, якщо не буде рішуче змінена дотеперішня політика капіталовкладень: політика, коли економічно більш розвинуті райони (РРФСР, Донецько-Придніпровський район) одержують капіталовкладення вищі середньої норми по країні, а економічно менш розвинутим районам (УРСР, Південно-західній район) приділяються фонди нагромадження нижче тієї норми.

Дані Таблиці 7 не охоплюють капіталовкладень, здійснюваних колгоспами з їх власних засобів. Тим то й участь

окремих районів (головним чином тих, де висока питома вага колгоспного сектора народного господарства) в розподілі все-союзного фонду нагромадження дещо занижена. Врахувавши колгоспні капіталовкладення, дістанемо більш збалансовану картину участі окремих районів у перерозподілі фонду нагромаджень. Такі дані для РРФСР і УРСР, тобто на союзно-республіканському рівні, зібрані в *Таблиці 8*.

Із даних *Таблиці 8* видно, що в 1964 році розподіл все-союзного фонду нагромаджень по РРФСР і УРСР стояв у більш-менш такому самому відношенні, як і їх участь у створенні національного доходу СРСР. Частки РРФСР і УРСР були відповідно 60% і 17% всесоюзного національного доходу і всесоюзного фонду нагромаджень, з однією тільки різницею, що в УРСР питома вага колгоспних капіталовкладень з власних фондів була порівняно вища, ніж в РРФСР. Але в розрахунку на душу населення національний дохід і обсяг капіталовкладень (пор. *Таблиці 6 і 7*) був значно вищий в РРФСР, ніж в УРСР. Ця різниця пояснюється звичайно вищим рівнем економічного розвитку РРФСР, що проявляється передусім у вищому рівні й більш збалансованій (легка промисловість, менша питома вага колгоспного селянства) структурі зайнятості населення. Нижчий рівень зайнятості населення, висока питома вага малопродуктивного колгоспного сектора, зумовлені довготривалим спрямуванням капіталовкладень у важку промисловість, є причиною нижчого рівня й нижчих темпів економічного розвитку України.

Таблиця 8

Капітальні вкладення державних і кооперативних підприємств і організацій та колгоспів по СРСР і окремих республіках на 1964 рік

| | Капіталовкла- дення всього (млн крб.) | У % до національний* дохід у % до підсумку | У % до національний* дохід у % до підсумку |
|-------|---|---|---|
| СРСР | 44 283 | 100 | 100 |
| РРФСР | 26 653 | 60 | 60 |
| УРСР | 7 462 | 17 | 17 |

Джерело: «Народное хозяйство СССР в 1964 г.», стор. 520 і 522.

* Не маючи відповідних офіційних даних, ми будемо наші обчислення національного доходу, створюваного по окремих районах, на даних про обсяг товарообороту (пор. *Таблицю 6*), який є зворотню стороною особистих доходів на душу населення, а тим самим приблизно показує питому вагу району в створюванні національного доходу країни в цілому.

Звичайно, не тільки обсяг, але й структура здійснюваних капіталовкладень важлива для досягнення високих темпів економічного розвитку. Велика частка фонду капітального будівництва на Україні спрямовувалася в минулому і спрямовується ще тепер на розвиток гірничо-добувної промисловости та чорної металургії, які, очевидно, потрібні для економічного розвитку інших районів СРСР,* але не конче сприятливі для економічного зростання України, тобто для вищих темпів зростання її національного доходу. За своєю природою згадані галузі промисловости характеристичні високою фондомісткістю. Створення одного додаткового місця праці в цих галузях вимагає вдвое, втрое а часом і вп'ятеро більше коштів, ніж створення одного додаткового місця праці, наприклад, у легкій промисловості. Зокрема капіталовкладення в легку промисловість дають два важливі економічні ефекти: поперше, легка промисловість абсорбує більшу кількість «не використаних трудових резерв» і таким чином дійовіше збільшує загальну зайнятість населення; і подруге, національний дохід, створюваний у легкій промисловості, на 80% а то й 100% більший у розрахунку на 1 крб. капіталовкладень, ніж у важкій індустрії. Якраз фактом довготривалого спрямовування капітальних вкладень у важку промисловість, головне гірничо-видобувну промисловість і чорну металургію, можна пояснити нижчий рівень зайнятости населення й економічного розвитку України у порівнянні з Росією, а зокрема з її Центральним районом, де зосереджена легка промисловість. Наслідки такої політики капіталовкладень видно з загального обсягу й структури ввезення на Україну товарів народного споживання. Згідно з радянськими джерелами, «структура міжреспубліканського обміну предметами народного споживання така: із загальної кількості товарів у 1960 році вивезена за межі країни частка продовольчих товарів становила 85% і непродовольчих 15%; у завозі на Україну — відповідно 13% і 87%».** І далі: «наша республіка шляхом ввезення з інших республік задовольняє близько 90% потреби у ба-

* Ці інші райони, головним чином РРФСР, повинні б до деякої міри фінансувати з їх власних засобів розвиток гірничо-добувної промисловости України з уваги на високу фондомісткість цих галузей важкої промисловости. Така вимога була поставлена СРСР сателітним державам соціалістичного блоку на основі подібних міркувань. Рецензуючи книжку О. Т. Богомолова про міжнародний соціалістичний розподіл праці, П. Аламп'єв говорить: «В книге показана тяжесть финансовой нагрузки, связанной с производством топлива и сырья. Капиталоемкость советского экспорта основных видов сырья и топлива в 3—3,5 раза выше, чем капиталоемкость собственного производства машин, поступающих в оплату за экспортируемое топливо и сырье» («Вопросы экономики», жовтень, 1968, стор. 139).

** «Національний дохід Української РСР», Академія наук УРСР, Київ, 1963, стор. 253.

вовняних тканинах, понад 80% потреби у шерстяних і шовкових тканинах, 100% потреби у лляних тканинах».*

На цю аномалію в політиці капіталовкладень в УРСР вказує також економіст О. О. Нестеренко у студії про розвиток промисловості на Україні:**

На Україні через окремі специфічні умови слід би збільшити капіталовкладення в легку промисловість республіки. Тут висока густина населення, а тому легше розв'язувати питання кадрів для легкої промисловості. Крім того, оскільки Україна — великий споживач виробів тієї галузі, доводиться здійснювати значні перевезення. Так, в 1964 р. в УРСР було завезено тканин близько 885 млн м. і за той рік вивезено через неможливість переробки в республіці 21,46 тис. т. хемічних волокон і — 17,1 тис. т. натуральної вовни. Отже, з одного боку, республіка довозить, а, з другого боку, вивозить: подвійні витрати. При цьому, якщо створити на Україні додатково, скажімо, 15-20 текстильних комбінатів, то це викличе потребу завозити бавовну, але вартість транспортування сировини значно менша, ніж тканин. Таким чином, підвищивши відповідно капіталовкладення в легку промисловість республіки, можна зекономити на транспортуванні і повніше використати робочу силу на місцях розміщення нових підприємств, що для України має велике значення.

Дискримінація України в політиці капіталовкладень проявляється не лише в спрямуванні фонду капітального будівництва у капіталомісткі галузі важкої промисловості. Тут хочемо підкреслити ще й інший аспект тієї дискримінації соціально-політичного характеру. На кошти, виділені для капіталовкладень на Україні, створюються додаткові місця праці, і набір кадрів у новоорганізоване промислове виробництво з місцевих «невикористаних трудових резерв» є безперечно найбільш раціональний і економічно виправданий. Тим часом, як свідчить факт сталого збільшення російського населення на Україні, а зокрема в західних областях, кошти, призначені для капітального будівництва на Україні, використовуються частково і для створювання додаткових місць праці в промисловості для вихідців з Росії. Переміщення російського населення на Україну, а зокрема в західні області, де частка «невикористаних трудових ресурсів», може, найвища в усьому Радянському Союзі, не можна ніяк, з уваги на кошти, зв'язані з транспортом і влаштуванням, економічно виправдати. Наплив позамісцевих, дуже часто малокваліфіко-

* Там таки, стор. 254.

** О. О. Нестеренко, «Розвиток промисловості на Україні», вид-во Наукова думка, Київ, 1966, стор. 429.

ваних робітників очевидно стримує процес включення місцевих «невикористаних трудових резерв» у суспільне виробництво. Створюється парадоксальне становище: Україна, не маючи змоги суверенно контролювати рух населення, наприклад, шляхом узаконення радянсько-українського громадянства, мимоволі примушена власним коштом сприяти зростанню продуктивності (в розумінні національного доходу на душу населення) народного господарства РРФСР. Щобільше, виходні з Росії, у переважній більшості люди «національно обмежені», не хочуть включатися в місцеву українськомовну спільноту, а це вимагає додаткових асигнувань з державного бюджету УРСР для задоволення соціально-культурних потреб непрошених гостей: окремих російських шкіл, книг і преси, клубів, театрів тощо.

Коли на союзно-республіканському рівні фонд капітального нагромадження розподіляється, принаймні номінально, у прямому відношенні до створюваного окремими союзними республіками національного доходу (пор. *Таблицю 8*), на республіканському рівні проводиться політика повного заперечення закону пляномірного, пропорційного економічного розвитку в територіальному розрізі. Згідно з загальноприйнятою думкою, політика вирівнювання територіальних економічних нерівностей може бути здійснювана в першу чергу перерозподілом наявного фонду нагромадження на користь економічно менш розвинутих районів. Тим часом з даних про УРСР, зібраних у *Таблиці 9*, виявляється, що економічно відсталі райони УРСР не лише не одержують допомоги від економічно більш розвинутих районів, а, навпаки, в процесі перерозподілу вони навіть не одержують назад повністю тієї частки національного доходу, яку вони внесли до республіканського фонду капітального будівництва. Наслідком такого «пляномірного і пропорційного» перерозподілу, економічно відсталі райони фінансують на їх власні засоби економічне зростання розвинутих районів. Очевидно, що наслідком таких парадоксальних умов територіальні різниці економічного розвитку можуть тільки поглиблюватися, а не вирівнюватися.

Перша колонка *Таблиці 9* показує питому вагу економічних районів України у створюванні республіканського національного доходу. У колонках 2 і 3 показаний перерозподіл республіканського фонду капітального будівництва між згаданими районами в абсолютних вартостях і у відсотках. Колонка 4, що її ми одержали шляхом поділення колонки 3 на колонку 1, вказує на відхилення в перерозподілі фонду капіталовкладень, тобто на різницю між тим, що даний район вніс до республіканського фонду капіталовкладень, і тим, що він одержав у висліді перерозподілу. У *Таблиці 9* не йдеться, як це було в *Таблиці 7*, про пропорційний розподіл фонду капітального будівництва в розрахунку на душу населення по окремих районах країни, а про пряму участь цих районів у створенні й розподілі цього фонду. Відношення між внесе-

ною й одержаною частками республіканського фонду нагороджень ми назвали коефіцієнтом територіального перерозподілу капіталовкладень. Цей коефіцієнт якнайкраще виявляє, м'яко висловлюючись, нерівне ставлення ЦК КПУ (й Держплану УРСР) до окремих економічних районів республіки і повністю заперечує проголошувану радянськими політичними діячами й деякими економістами (Ковальчак) політику

Таблиця 9

Капітальні вкладення державних та кооперативних підприємств і організацій та колгоспів по УРСР і економічних районах на 1964 рік

| | Національний* дохід у %/о до підсумку | Капітало- вкладення (млн крб.) | У %/о до підсумку | Коефіцієнт тери- торіального пе- рерозподілу ка- піталовкладень |
|------------------------------|---|--------------------------------------|----------------------|--|
| УРСР | 100 | 7 400,6 | 100 | 100 |
| Донецько- Придніпровський | 48,2 | 3 849,6 | 52,0 | 107 |
| Південний | 14,7 | 1 292,3 | 17,4 | 118 |
| Південно-західній | 35,7 | 2 258,7 | 30,5 | 85 |
| Західні області | 13,5 | 802,6 | 10,8 | 80 |

Джерело: «Народне господарство Української РСР в 1964 р.», стор. 341 і 423.

вирівнювання територіальних нерівностей економічного розвитку України. З *Таблиці 9* видно, що більш розвинутим районам країни дається змога розвиватися швидшими темпами на кошти й ресурси економічно відсталих районів.

Як виявляється з даних *Таблиці 9*, у 1964 році Південно-західній район «недодержав» 15%, або приблизно 398 млн крб. з тієї частки, яка була ним внесена до республіканського фонду капіталовкладень. У найбільш економічно відсталому районі України, в західних областях, «недодержана» частка досягала «пропорційно» аж 20%, або приблизно 200 млн крб. У той самий час високорозвинутим Донецько-Придніпровському й Південному районам було приділено (відповідно — 7% і 18%) більше капіталовкладень, ніж були їх внески у республіканський фонд, очевидно на рахунок «недодержаної» частки Південно-західнього району.

* Пор. примітку до *Таблиці 8*.

Аналіза обсягу й структури зайнятості й особистих доходів населення УРСР у територіальному розрізі, проведена в попередніх розділах цієї студії, виявила разючі нерівності економічного розвитку між Донецько-Придніпровським і Південним економічними районами, з одного боку, та Південно-західним районом, а зокрема західними областями — з другого. Проведена у цьому розділі аналіза політики капіталовкладень УРСР дає основу для прогнози, що ці територіальні різниці будуть у майбутньому поглиблюватися, якщо не буде рішуче змінена політика капіталовкладень на користь Південно-західного району, а зокрема щодо західних областей. Ця зміна однаковою мірою стосується обсягу й спрямування капітального будівництва згаданого району.

РЕЦЕНЗІЯ ЗАМІСТЬ ПІДСУМКІВ

Коли ця студія вже була готова до друку, в журналі «Економіка Радянської України» за жовтень 1968 появилися дві статті на тему територіального економічного розвитку України.* Обом статтям прикметний новий, науково-аналітичний підхід до досліджуваного питання; вони безперечно глибші від явно пропагандистської монографії Ковальчака; в них знаходимо «нові висновки, узагальнення і рекомендації, які мають серйозне теоретичне і практичне значення».

Стаття П. Волобою та В. Поповкіна цікава як спроба знайти й теоретично обґрунтувати «синтетичний зважений індекс рівня економічного розвитку». Автори погоджуються з думкою, що найоб'єктивнішим показником розвитку різних країн та районів є величина національного доходу в розрахунку на душу населення тому, що «в національному доході найкраще відбиваються рівень розвитку і ефективність народного господарства, він безпосередньо визначає можливості нагромадження й споживання, справляє безпосередній вплив на життєвий рівень населення». Але разом з тим, зазначають автори статті, «відсутність даних про національний дохід або навіть про сукупний суспільний продукт у розрізі областей та економічних районів нашої країни утруднює аналізу рівнів господарського розвитку і плянування територіальних пропорцій». Саме через це доводиться авторам статті шукати інших показників, за допомогою яких можна буде порівнювати рівні розвитку районів та областей. Для побудови свого «синтетичного зваженого індексу» автори беруть такі часткові показники: виробництво валової продукції промисловості й сільського господарства, їх основні фонди, споживання еле-

* П. Волобой і В. Поповкін, Про показники господарського рівня районів та областей, «Економіка Радянської України», жовтень 1968, стор. 55—61.

І. Величко, Проблеми раціонального розміщення продуктивних сил і використання трудових ресурсів в економічних районах, там же, стор. 37—45.

ктроенергії, зайнятість трудових ресурсів і чисельність виробничого персоналу. Ми вважаємо, що до цих часткових показників слід було б додати ще й показник товарообороту, який є мірою особистих доходів населення й відбиває структуру економіки даного району.

Очевидно, що такий «синтетичний зважений індекс» не може бути повноцінним замінником показника, що ним є національний дохід. Можна тільки дивуватися, що ще дотепер радянське статистичне управління не догадалося публікувати дані про національний дохід у територіальному розрізі. Як тоді можна говорити про здійснення політики вирівнювання територіальних нерівностей економічного розвитку, не маючи відповідних даних про ці нерівності, а передусім даних про національний дохід, цей найбільш об'єктивний показник рівня економічного розвитку в територіальному розрізі.

Застосовуючи свій «синтетичний зважений показник» для характеристики рівня економічного розвитку окремих областей і районів України, автори визначають такі відношення: при середньому показникові для України — 100, рівні економічного розвитку окремих районів є відповідно: Донецько-Придніпровський — 125, Південний — 97, Південно-західний — 76, а західні області — 67.

Автори визнають, що «нинішні відмінності в господарських рівнях районів та областей Української РСР склалися не тільки під впливом історичних та соціально-економічних факторів, але почасти і через недоліки в практиці територіального планування». І далі: «у минулій семирічці багато з менш розвинутих областей республіки розвивалися темпами нижчими від середньореспубліканських, і це не сприяло зближенню господарських рівнів районів та областей Української РСР». І навіть «намічені для економічних районів УРСР на 1966—1970 рр. темпи зростання виробництва не дадуть можливості істотно поліпшити існуюче розміщення продуктивних сил по території республіки і зробити значний крок вперед до зближення рівнів».

Автор другої статті, І. Величко, стверджує також, що «в силу історичних умов і особливостей розподілу паливних і сировинних ресурсів по території республіки, існуючої галузевої структури промислового виробництва, недоліків у практиці територіального планування в Українській РСР ще лишаються істотні відмінності в рівнях економічного розвитку районів та використання трудових ресурсів». І в дальшому І. Величко пояснює: «В основі такої нерівномірності лежать не тільки соціально-історичні причини. Протягом багатьох років великі капіталовкладення виділялися переважно на розвиток галузей важкої промисловості, що мають значну питому вагу в промисловості України і зосереджені в основному в Донецько-Придніпровському економічному районі. А на розвиток інших галузей промисловості, особливо

трудомістких галузей машинобудування, легкої промисловості, підприємства яких можна розміщувати в районах та областях, що мають не зайняті в суспільному виробництві трудові ресурси, зокрема в Південно-західньому економічному районі, виділялася недостатня кількість капіталовкладень».

Появу рецензованих статей треба вважати знаменною подією в історії української радянської економічної літератури, яка обговорює проблему територіального розвитку України. Ми маємо справу з об'єктивним, науковим підходом до досліджуваного питання, із спробою розробити теоретичну основу для аналізу, використовуючи набір взаємопов'язаних часткових показників. Очевидно, такий підхід значно полегшує вияснення причин окремих економічних явищ і дає тверду основу для конкретних рекомендацій економічної політики.

Є ще й інший аспект, що в ньому можна розглядати появу вищерецензованих статей. Оце, здається, вперше в історії поцей- і потойбічної української економічної літератури появились майже рівночасно дослідження тієї самої проблеми з більш-менш такими самими знахідками й висновками. Факт, що можна знайти взаємозрозумілу мову для обговорення окремих питань економіки України, має особливе значення для піднесення загального рівня української економічної літератури.

До справи: «Граматики» Ужевича

Вияснення пана д-ра П. Шумовського п. н. «Як було з 'Граматику' І. Ужевича» («Сучасність», грудень 1968, стор. 119) викликане непорозумінням. Про славістичний з'їзд у Празі та розмови з киянами на цьому з'їзді я писав по змозі стисло й коротко (див. «С.», ч. 10, 1968, стор. 105), знаючи з досвіду, як нерado друкують на еміграції несенсаційні «ревеляції» і як такі фахові звідомлення мені скорочувано (мабуть, з уваги на цікавіший матеріал з історії культури Китаю, Мехіко чи Еспанії).

Моє непорозуміння з п. П. Шумовським трапилося, мабуть, тому що він не привик читати текст, писаний філологом, для якого кожне власне слово щось важить.

У моїй розмові в Празі з земляком з УРСР ішлося про те, що я, даруючи йому свою статтю про «Граматику» Ужевича, запитав, чому так довго не видавано цієї граматики; вона ж була заповіджена в проспектах 1965 року — під фірмою І. К. Білодіда, при чому насправді її опрацював і латинський текст перекладає житомирський класичний філолог С. М. Кудрицький. Мій співрозмовець відповів на це: «Ви ж знаєте, що наша держава за мікрофільми з-за кордону мусить платити золотом». Для непоінформованих подаю, що мова йде про 71 та та 85 рукописних листків, тобто про разом 156 двосторінкових фотозняток — по п'ять американських центів за сторінку. Видання стало можливим лише після того, як до Києва привезено мікрофільми, при чому прізвища обох жертводавців були

моєму співрозмовцеві так само відомі, як і мені. До речі, згаданий мій київський співрозмовець вів розмову з певним ризиком для себе, бо вся делегація з УРСР була остережена Білодідом (ще перед від'їздом з Києва до Праги) передо мною та моєю дружиною.

У дальшому, при передачі йому надрукованого тексту українсько-латинського словника Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського, мій київський співрозмовець заявив, що в Києві опрацював цей словник для друку В. Німчук і що вже спродажено мікрофільми із збережених на Заході (в Дубровнику, Парижі та Упсалі) копій словника. Йдеться про рукописи з 350–400 листків кожної такої копії. На таке повідомлення мені важко було утриматися від іронічного зауваження: «Тут якось ваша держава поспішила з золотом за закордонні мікрофільми, бо вона знала, що я вже мав опрацьований цей словник...» На це мій співрозмовець: «Ну, про це в нас говорено вже від 10 років». Я: «Так, рівно 10 років тому я писав про це покійному Л. Булаховському, директорові Інституту мовознавства АН УРСР, і пропонував йому доставити текст, який міг би бути опублікований навіть без мого прізвища». У відповідь я почув: «Ну, я тут нічого не знаю...»

Я аж ніяк не збирався судити п. Шумовського за те, що він передав мікрофільми чи фотокопії одного із збережених списків «Граматики» Ужевича до Києва. Але мені важко зрозуміти, чому він причепив до сво-

го в'яснення пані С. Янів — у ролі «конспіратора».

Поставмо ж справу в належну перспективу. Ми живемо в культурних країнах, де кожний фахівець може дати виготовити мікрофільм або фотокопії з рукописів у кожній бібліотеці через свою бібліотеку чи наукову установу. Що я не зробив цього й у випадку обох потрібних мені рукописів звернувся до пані С. Янів, сталося тому, щоб обминути довгого чекання при офіційній дорозі через бібліотеки. Що п. С. Янів не звернулася безпосередньо до Миської бібліотеки в Аррасі, а до п. Шумовського (як за фотокопіями з паризького рукопису — до п. інж. А. Жуковського), то це виключно тому, щоб приспішити поладнання справи. На мою думку, не варто з такої дрібниці робити якусь «аферу».

Ще декілька слів про другорядність «пріорітету» тієї чи тієї наукової публікації. Відомо, що різні «друзи» та недрузи в УРСР потраплять подавати чужі думки в наукових працях чи статтях, підписаних власними прізвищами, не подаючи політично одіозного джерела цих думок. Ми навіть виправдуємо їх, бо вони, мовляв, «під пресом», — як казав би Василь Симоненко. У таких випадках «Буржуазна» (а не ленінська) етика

говорить про плягіят або принаймні про нечесність.

Ось для ілюстрації факти, які говорять про те, як функціонери від науки в Києві дивляться на ці «пріорітети». На Заході не легко зацікавити студента-чужинця українстичною проблематикою. Якщо вдасться таке зацікавлення викликати, то такому студентові доводиться поборювати величезні труднощі в наслідок недоступности джерельного матеріялу, що зберігається в Києві. Отож такий студент звертається через наукову установу до Києва за мікрофільмом рукопису з 16 століття; йому ж відповідають шабльоново: «Рукопис не може бути для Вас зфільмований, бо його передано для опублікування в одне видавництво». Або в іншому випадку: «Мікрофільму зробити не можемо, бо над ним саме працюють радянські науковці» (цим разом такою була відповідь з Москви). Тому західні філологи запропонували протизаходи: західні бібліотеки повинні виготовляти мікрофільми для СРСР тільки в заміну за такі ж мікрофільми звідти. Таким чином прості речі стають нараз дуже складними.

З свого боку я вважаю, що дискусія на згадані тут теми закінчена.

Олекса Горбач (Франкфурт)

Автори цього числа

ЛЮБА ҐЕНУШ — художниця, що студіювала в Європі та в канадському Монреалі, де живе тепер. Постійно виставляє свої твори в галеріях Монреалю і бере участь у щорічних всеканадських виставках графіки.

ЕВГЕН МАЛАНЮК — У першу річницю смерті визначного поета публікуємо повністю цикл «Парастас» з його останньої збірки «Перстень і посох», яка появиться незабаром у нашому видавництві.

СТЕПАН ОЛІЙНИК — науковий співробітник Бібліотеки конгресу США у Вашингтоні. Його кандидатська дисертація — «Українська РСР в Організації Об'єднаних Націй». У Джорджтаунському університеті у Вашингтоні захистив докторську дисертацію «Радянський федералізм у теорії і практиці».

ЛІДА ПАЛІЙ — художниця, що живе і працює в Торонто, Канада. Останньо друкувалася в «Сучасності» за липень 1968.

ОЛЕКСАНДЕР Ю. РУДНИЦЬКИЙ — економіст, досліджує проблеми розвитку економічно слабше розвинутих країн, зокрема Радянського Союзу. Живе в Монреалі, Канада.

ІВАН ФІЗЕР — автор розвідок з ділянки літературної критики й естетики. Керує катедрою слов'янських студій у Ратгерському університеті, штат Нью-Джерсі, США.

ЮРІЙ ШЕВЕЛЬОВ — міжнародно відомий мовознавець-славіст. Важливіші праці: «Нарис сучасної української літературної мови», „*The Syntax of Modern Literary Ukrainian*“, „*Die ukrainische Schriftsprache, 1798—1965*“, „*Probleme der Bildung des Zahlwortes als Redeteil in den slawischen Sprachen*“, „*Problems in the Formation of Belorussian*“, „*A Prehistory of Slavic*“. Крім численних лінгвістичних розвідок, Ю. Шевельов, під псевдонімами Гр. Шевчук та Юрій Шерех, опублікував багато критичних статей, есеїв і рецензій у ділянці літератури. Професор Колумбійського університету в Нью-Йорку, США. У «Сучасності» публікується вперше.

Іван Дзюба

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ ЧИ РУСИФІКАЦІЯ?

«У цій праці Іван Дзюба охопив цілий ряд проблем, актуальних для української нації як збірного організму та для української людини як індивідуальності — в умовах радянської дійсності. Від появи твору С. Мазлаха і В. Шахрая „До хвилі” (1919 року) не було визначної студії, написаної радянським українцем, в якій з такою силою, ясно, незаперечно і сміливо була б з'ясована справа України і становище української ідеї, як це зроблено в творі Івана Дзюби. На покриття різного браку серйозних монографій українською мовою на тему національного питання в СРСР за останніх три десятиліття його праця справді — винятковий крок у новітніх спробах дослідити це питання і важливий вклад у розвиток української політичної думки взагалі. Вона являє собою також своєрідний докір новій українській еміграції, що протягом 20-літнього перебування за кордоном у відносно вільних умовах не спромоглася дати працю подібної сили і вартості. Її цінність відтінюється обставиною, що її написано в Києві, в умовах радянської дійсності шістдесятих років».

(З вступного слова Степана Олійника)

Книжка має 264 стор. нормальної вісімки і коштує в окремих країнах:

| | |
|---------------|---|
| Канада і США: | в м'якій оправі 4.50 дол. в твердій оправі 5.50 дол. |
| Англія: | в м'якій оправі 1-18-4 ф. ш. в твердій оправі 2-6-10 ф. ш. |
| Австралія: | в м'якій оправі 4.— дол. в твердій оправі 4.90 дол. |
| Німеччина: | в м'якій оправі 18.— нм в твердій оправі 22.— нм |
| Франція: | в м'якій оправі 22.50 ф. фр. в твердій оправі 27.50 ф. фр. |

в усіх інших країнах рівновартість в доллярах.

Просимо замовляти книжку в усіх українських книгарнях або безпосередньо у видавництві «Сучасність».

Зміст:

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 5 *Евген Маланюк*. Парастас
- 19 *Володимир Дрозд*. Катастрофа (продовження).
- 50 *Іван Фізер*. *Юрій Шевельов* як літературний критик.
- 54 *Юрій Шевельов*. Мої пригоди в Радянському Союзі.
- 67 *І. Сергієва*. З двадцяти мов.
- 72 *Ліда Палій*. Станція «Сон-дитинство».

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 78 Лист творчої молоді Дніпропетровського.
- 86 Відкритий лист до редакції «Літературної України».

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 89 *Степан Олійник*. Природа і розвиток сучасної боротьби на Україні на тлі рухів за свободу в світі.

ЕКОНОМІЧНІ СТУДІЇ

- 107 *Олександр Рудницький*. Територіяльні нерівності в економічному розвитку Української РСР (закінчення).

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

- 124 До справи: «Грамматика» Ужєвича (*Олекси Горбач*).

- 126 АВТОРИ ЦЬОГО ЧИСЛА.

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 144
Buenos Aires

**Велико-
британія:** S. Wasylko
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Франція: M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel-Horizon
St. Etienne, Loire

Швейцарія: Dr. R. Prokop
Bachtelstr. 23
8400 Winterthur

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

| | одно число: | річно: | |
|-----------|-------------|--------|-------|
| Австралія | 0,70 | 7,— | дол. |
| Австрія | 20,— | 200,— | шил. |
| Англія | 0:6:0 | 3:0:0 | фун. |
| Аргентина | 40,— | 400,— | пез. |
| Бельгія | 40,— | 400,— | бфр. |
| Бразилія | 80,— | 800,— | круз. |
| Венесуеля | 3,— | 30,— | бол. |
| Голляндія | 3,— | 30,— | гул. |
| Канада | 1,— | 10,— | дол. |
| Німеччина | 3,— | 30,— | нм. |
| США | 1,— | 10,— | дол. |
| Франція | 3,80 | 38,— | ффр. |
| Швейцарія | 3,20 | 32,— | шфр. |

Адреси для вplat:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.

8 München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
8 München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

Додаткові кошти нереслання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 6,5 дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

У видавництві СУЧАСНІСТЬ появилася збірка творів

Альбера Камю

СПРАВЕДЛИВІ

в перекладі Оксани Соловей

Збірка містить, крім п'єси цієї ж назви, три есеї і одне оповідання.

Ціна книжки 2.— дол. або відповідна сума в перерахунку на інші валюти.

Замовлення просимо слати на адресу нашого видавництва або на адреси наших представників.

Дослідно-видавниче об'єднання ПРОЛОГ у Нью-Йорку
опублікувало в серії

«Суспільно-політична бібліотека» — ч. 19

гостро публіцистичну працю, перше видання якої появилася
в 1919 році в Саратові:

Сергій Мазлах і Василь Шахрай

ДО ХВИЛІ

Що діється на Україні і з Україною

Вступне слово Івана Майстрєнка.

На зміст цієї книги складаються такі розділи: Pro domo — Війна і революція — Дві доби революції — Росія й Україна на тлі світових подій — Стратегічний план відродження єдиної і неділимної Росії — Скоропадський і Денікін — Директорія — Тимчасовий робітничо-селянський уряд України — Окупанти — Тенденція українського руху: самостійна Україна — Революція в Австрії. Галичина — Чи можлива незалежна від Росії Україна? — Як пишуть історію — Український національний рух на тлі сучасного капіталістично-імперіялістичного господарства — Єдність чи самостійність? Дві політики — Союз пролетаріату з дрібною буржуазією проти світового імперіялізму — Століпінщина — Українська комуністична партія (більшовиків) — Ми «націоналісти». Ми «шовіністи» — Запитання тов. Ленінові.

Книжка має 304 стор. Ціна — 3 дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» та «Сучасність».

Адреса вид-ва ПРОЛОГ: Prolog Ass'n. Inc.

875 West End Ave.

New York, N. Y. 10025, U.S.A.